

JANUARY 2015 VOLUME 19 ISSUE 01

ISSN: 1987 - 6521; E - ISSN: 2346 - 7541; DOI: 10.15357
REFERRED JOURNAL

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

AGRICULTURAL, HISTORICAL, NATURAL SCIENCES & ENGINEERING

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences

Plant Breeding and Seed Production

History of Agricultural Sciences

Environmental Engineering Science

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING AND ENGINEERING

Historical & Humanitarian Sciences

Economy and Management of a National Economy

Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics

Psychology and Sociology Sciences

Accounting, Analysis and Auditing

Economic and Management of Enterprises

Economic Science

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine

Prophylactic Medicine

Theoretical Medicine

Stomatology & Dentistry

Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology

TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES

Machines and Mechanical Engineering

Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications and Electronics

Information, Computing and Automation

History of Science and Technics

"An investment in knowledge always pays the best interest." Benjamin Franklin.

JANUARY 2015 VOLUME 19 ISSUE 01

ISSN: 1987-6521, E-ISSN: 2346 - 7541, DOI: 10. 15357
REFERRED JOURNAL

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

JOURNAL INDEXING

TBILISI, GEORGIA 2015

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships.

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

David Narmania

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor. Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia. Chief Specialist.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York. Academy of Sciences. Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Maia Kapanadze.

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Vagif Arzumanli

Doctor of Philological Sciences. Professor. Institute of Literature. Director of Literary International Relations section of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Zurab A. Gasitashvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Editors-in-chief:

Agricultural, Historical and Natural Sciences & Engineering

Lienara Adzhyieva. Federal State Autonomous Institution of Higher Education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky" Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch) in Evpatoria. PhD. Associate Professor.

Economic, Management & Marketing and Engineering

Enene Menabde-Jobadze. Georgian Technical University. Academic Doctor of Economics.

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharashvili. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Technical and Applied Sciences

Nikolay Kurguzov. State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD TS. Professor. Kazakhstan.

Regional Development and Infrastructure

ISSN: 1987-6521; E-ISSN: 2346 – 7541; DOI: 10. 15357; UDC: 551.46 (051.4) / B-64

©Publisher:

Community of Azerbaijanis living in Georgia. Gulustan-bssjar.

Head and founder of organization: Namig Isayev. Doctoral degree candidate. Georgian Technical University

Founder of organization: Ketevan Nanobashvili . Tbilisi Medical Academy. Professor MD. Associate Professor

©Editorial office:

Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Tel: +994 50 226 70 12

+994 55 241 70 12

+995 59 312 89 96

E-mail: engineer_namik@mail.ru , gulustan_bssjar@mail.ru

Website: www.gulustan-bssjar.org

©Typography:

AZCONCO LTD. Industrial, Construction & Consulting

Registered address: Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Community of Azerbaijanis Living in Georgia was registered by Public register of Georgia, on 11/04/2013, R/C 406090901.
<http://public.reestri.gov.ge>

Reproduction of any publishing of Black Sea Scientific Journal of Academic Research permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

TABLE OF CONTENTS

Христина Сторожук

МІФОПОЕТИЧНА РОЛЬ СУБСТРАТИЗМІВ У МОВІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО Й АНАТОЛІЯ МОЙСІЄНКА).....	4
---	---

Оксана Жукова

ИГРОВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СТРУКТУРЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....	9
---	---

Татьяна Скрыбина

ЭТАПЫ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИСТОРИИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	15
---	----

Ленара Аджиева

ГОРОДА КРЫМА В XIX в.: КРАТКИЙ ОЧЕРК РАЗВИТИЯ.....	20
--	----

Наталя Ховайба

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КІНОФІКАЦІЇ В УРСР у другій половині 1960-х – 1980-х роках.....	32
---	----

Максим Коваленко

ВНЕСОК АКАДЕМІКА ВАСГНІЛ В. Г. РОТМІСТРОВА (1866–1941) У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.....	37
--	----

Любов Марініч

ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕТОДІВ СТВОРЕННЯ ВИХІДНОГО МАТЕРІАЛУ КОСТРЕЦЯ БЕЗОСТОГО.....	42
--	----

Тетяна Аралова

ТРАНСГРЕСІЯ ОСНОВНИХ КІЛЬКІСНИХ ОЗНАК ПРОДУКТИВНОСТІ У ГІБРИДІВ F2 ГОРОШКУ ПОСІВНОГО.....	47
--	----

Наталія Замкова

УТОПІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ «УКРАЇНІЗАЦІЇ» 20-х років XX ст. ТА «МОВНЕ ПИТАННЯ».....	51
--	----

МІФОПОЕТИЧНА РОЛЬ СУБСТРАТИЗМІВ У МОВІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО Й АНАТОЛІЯ МОЙСИЄНКА)

Сторожук Христина Володимирівна

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, викладач, член Ради молодих учених Академії наук вищої освіти України, магістр філології (Україна)
e-mail: christina-b2004@mail.ru

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуті особливості функціонування слів субстратного походження в мові української поезії XX століття.

Ключові слова: українська мова, лексика, етимологія, субстрат.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены особенности функционирования слов субстратного происхождения в языке украинской поэзии XX века (Л. Костенко, А. Мойсиенко).

Ключевые слова: украинский язык, лексика, этимология, субстрат.

ABSTRACT

The article discusses characteristic features of Ukrainian vocabulary of substrate origin in the language of Ukrainian poetry of the XX c. (L. Kostenko, A. Moysiienko).

Keywords: the Ukrainian language, vocabulary, etymology, substrate.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У словниковому складі кожної мови існують слова, які не етимологізуються на основі матеріалу близькопоріднених мов. Для української мови такими є слова, що не мають відповідників в інших індоєвропейських мовах. Вважають, що такі слова – наслідок взаємодії мови індоєвропейських завойовників із мовами первісного населення земель. Відповідно, мову до індоєвропейського населення називають субстратом, а слова, які таким чином увійшли в мову прийшлого населення – субстратизмами. Роль субстрату в творенні української та інших мов досліджували О.Б. Ткаченко, Ю.Л. Мосенкіс, С.В. Борщевський [7; 5; 1]. Однак попередні дослідники тільки показували, які саме субстратизми є в сучасній українській мові, не виявляючи специфіку їх функціонування в мові: адже передісторія слова впливає на його функціонування. Саме виявленню ознак цього впливу присвячена теперішня стаття. Для з'ясування, які саме слова є субстратизмами, був використаний Етимологічний словник української мови за редакцією акад. О.С. Мельничука [2].

Для дослідження обрані тексти двох авторів – Ліни Костенко, що репрезентує історіософську поезію в контексті близькості до народнопоетичного світогляду, і Анатолія Мойсієнка, що продовжує традиції давньоукраїнської барокової літератури з якнайпильнішою увагою до філігранної форми висловлення думки і почуття.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Авторське визначення жанру твору «Маруся Чурай» – «історичний роман у віршах», однак, на наш погляд, є всі підстави визначити його як літературно-поетичний епос (текст цитуємо за [3]).

Епічна символіка козацького життя, язичницького походження:

Козак: Душа у тебе має бути крицею. // Так плакати не гідно козака; Лиш на валах козацтво походить, // і за щитами залягли стрільці; Богдан підняв козацтво за свободу, // універсалом обіслав полки.

Кінь: Годуйте коней. Неблизька дорога; Годуйте коней! Шлях їм далеченький; Десь коні ржуть і глухо грають сурми. // Полтавський полк виходить у похід; Неси мене, коню... коли б хоч не пізно...; і змилені коні аж лука стають; Спіткнувся мій кінь об димучі руїни; – Зміниш коня. І хоч трохи хай відпочине; Тим часом кінь іржав біля шатра; Є в нього кінь і шабля є крива; Шаблі там не ржавіють у коморах, // і кінську зброю миші не гризуть; Гризуть вудила коні з нетерплячки; ...Над самим краєм пролетіла чата, // і кінь із балки вимчався на шлях; От коней шкода. Дуже добрі коні

Деякі символи сягають періоду Київської Русі, в ролі прецедентного тексту використаний орієнтований на фольклорні взірці літературний дружинний епос «Слово о полку Ігоревім»:

Меч: Полковнику! Мечі оттакелецькі // щербилися об шаблю об мою; Таке обличчя, зразу і не звикнеш, – // різке, як меч. Тонке, як тятива; Нові громи схрестились на мечах.

Стріла: І як літали стріли половецькі.

Язичницькі символи:

Ліс: Чужа душа – то, кажуть, темний ліс; Той монастир недавно збудували. // Там дзвони є на різні

голоси. // Його Пушкар з Іваном фундували, // раніш були ліси там та ліси (опозиція монастир – ліс символізує протиставлення свого християнського простору чужому чарівному язичницькому просторові й виступає субституцією опозиції освоєного людигною простору хати, села неосвоєному просторові за межами оселі й поселення); А потім – в ліс прорубана дорога, // пішли угору коні та воли; Зголоджений, я падав серед лісу // і руками дряпав об трухляві пні, // Я звірам заздриє, вовку заздриє, лису. // Тепла хотілось, затишку мені! (ліс із дикими звірами протиставлений теплій затишній хаті); ...Рубають, кляті, Пушкарівський ліс. // Тріщать і стогнуть, валяться дерева. // Там і село за лісом – Пушкарєве. // Рубають, кляті, Пушкарівський ліс! (рідкісний випадок інтерпретації лісу як освоєного людиною простору).

Гай: Це мало хто із ким ходив до гаю!

Дуб: Старі дуби і парость молоду – // аби сьогодні, а вперед не дбають – // рубають криво, косо, без ладу, // аж так і видно: не своє рубають.

Тополя: Це ж полк виходить – за далекі гони. // Комусь тополя стане в головах; ...І знову шлях.

Тополі та могили; ...Тополя гнеться, як тонка танечниця. // Лягає пил в густий чортополох. // І в'ється вдаль дорога-безконечниця. // І ми йдемо, і добре нам удвох.

Вирій: Душа летить в дитинство, як у вирій. // бо їй на світі тепло тільки там.

Хата: Що в неї й хата не хата, а так – прикалабок раю; Та й мружить очі монастирських келій // на Кривохатки наші в бур'янах; Хати у нас і справді-то не хвацькі; // У Кривохатках хатка та нова – // єдина, може хатка не крива; Тече повітка. Хата занехаяна; Я приплудився до чужої хати // Робив як віл. Трудився без спочинку; Чого вернувся до моєї хати?; Нелегко, кажуть, жити на дві хати. // А ще нелегше – жити на дві душі!; Спиває ранок по росині, // як в нас під хатою колись; Хати – як скирти поночі, ні блимне; Жар вигребе із печі, щоб до хати // на цей димок чужий хто не забрів (хата діда Галерника у степовій балці прямо протиставлена чужому ворожому просторові); А десь окремо, як болюча згадка, // стоїть за зиму нахолола хатка; А там до хати й стежка не пробита; І кожна пташка хатку собі в'є

Батько: Твій батько був, Іване, Остияницею, – // наступний гетьман після Павлюка; Батьки у нас безстрашні й непокорені // і матері посивіли од сліз; Смілива я була, правда? // Схожа на свого батька

Лада: – Введи у дім дружину собі, ладу

Пісня, спів: А це кохання почалося з пісні. // Могло урватись тільки, як струна; Вона мовчить і думає піснями. // І не минають лиш її пісні; Співуча я була, правда? // Схожа на свій народ

Ранок: Спиває ранок по росині, // як в нас під хатою колись

Могила: ...І знову шлях. Тополі та могили; Ми пишем плугом, шаблею,

мечем, // піснями і невільницьким плачем. // Могилами у полі без імен, // дорогою до Києва з Лубен!

Дніпро: Кажуть, море – синє і зелене, // більше за Дніпро і за Дунай; Трубіж, Переяслав, Дніпро, Трахтемирів...; Кипить і клекоче усе за Дніпром; Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі – // прямо із бою – говорили про бій на Дніпрі; Стою. Дивлюся на дніпровські схили; Дашок благий, земля сира, // і тягне холодом з Дніпра; Лише Дніпро, брат вічності й краси, // тече в луках тих самих і так само. // А над Дніпром, на цій святій горі, – // тут ціле місто, з гутами, ровами

Дунай: Кажуть, море – синє і зелене, // більше за Дніпро і за Дунай

Язичницькі символи, що зазнали християнізації:

Голуб, голубка: І Гриць малий, од холоду червоний, // з-за пазухи виймає голубів (із опису святкування Водохреща); Любилися ж, кохалися, як голубів пара!; А він мені: – Моя ти голубичко! // Страданіє, як кажуть, возвиша; Тобі, голубко, хоч води напиться

Коляда: Колядники співають під дверима

Рай: Що в неї й хата не хата, а так – прикалабок раю; Чи нам за це віддячиться в раю?; – Куди ти хочеш, в пекло чи у рай? // – Туди, де батько, де Чурай

Хліб: – Чого ви, мамо, є в нас, слава Богу, // хліб і до хліба, поле і воли; Прочани хліб виймають із торбин; А щоб хоч щось лишилось на насіння, // на Пасху їли хліб із лободи

Жито: Є жменя жита, маку є півмірки, // і чорнобривці, й трохи рижію

Окремі лексеми субстратного походження мають незначний рівень символізації порівняно з розглянутими вище:

Залізо: ...Бряжчить залізо. З кам'яної п'їтьми // хтось тишину вигукує чобітьми; залізом ковані шкатулки подорожні

Срібло: А серце ще таке безоборонне, // таким співаю срібним голосом!; Обняв за плечі і повів // під срібне листя осокові; те знає лиш перо і каламар, // де срібний лев боровся з однорогом; Сміявся тесля, головою срібний

Деякі субстратні та адстратні лексеми не набувають символізації, міфологізації, сакралізації в досліджуваному тексті:

Пес: водою мили і переливали // хоробу не бобренківського пса; Ми вже й без неї з'їхали нінащо, // а з нею геть вже зійдемо на пси; В монастирях, обладнаних під псарні, // святі ченці удержували псів; і ті гусари, зведені на пси

Собака: Лише собаки стережуть комори, // та ще тюремник – стереже мене; Лиш десь на хуторі собаки // ще довго витимуть вночі

Кабан: між попелищ неkopані городи, // де рили землю дикі кабани

Теля: Таке було гарнесеньке хлоп'ятко. // Цікаве. А ласкаве, як телятко; Воно ж дівча. Нагуляна телячка

Варті спеціальної уваги приклади функціонування впорядкованої групи символів у межах однієї синтаксичної одиниці, наприклад,

Дніпро – кінь – козак: В полях Подніпров'я, од крові обдутих, // де завжди хтось цілить тобі межі пліч, // коня поміняти в козацьких радугах // і мчати, і мчати крізь день і крізь ніч!;

хата – хліб: Оце йдемо вже кілька діб, – // небілені хати і випалений хліб. І каже дяк: – Де будем ночувати? // Про хліб і сіль давно щось не чувати;

Дніпро – ліс – явір: Піски, піски... і синій плін Дніпра... і ліс... і шлях... і явір... і криниця...;

Козак – кінь: Іде війна. А що ж то за козак, // котрий коня не має для походу?

Дослідження показує, що найбільшою мірою репрезентовані кількісно й найбільш деталізовані такі лексеми, як козак (адстратизм тюркського походження) і ліс (субстратизм), що репрезентують образи епічного героя і чарівного непізаного простору. Друге місце посідають лексеми кінь (субстратизм) і хата (субстратизм або адстратизм іранського походження), що вербалізують образи незамінного козацького друга, а ретроспективно магічного помічника героя-чарівника чарівної казки, і освоєного людиною осередку простору. Коли вербалізація образів козака і коня є цілком очікуваною для твору, орієнтованого на ідеологічні і словесні традиції думового епосу, є цілком очікуваною, то образи лісу і хати, здавалося б, не властиві такому світоглядові й потребують, на наш погляд, детальнішого пояснення. Очевидно, протиставлення хати і лісу як свого і непізаного простору є більш архаїчним за ідеологію героїчного епосу й сягає давнішої магічної оповіді, де ліс – місце чарівних подій, як у чарівній казці. Очевидно, світоглядні засади опозиції освоєного і неосвоєного, свого і чужого простору не тільки не відходять на задній план в ідеології героїчної епіки, а й набувають додаткового звучання через наявність іншого виду протиставлення свого і чужого – своїх і ворогів. Дослідження розглянутого літературного твору підтверджує зроблений на основі вивчення фольклорних текстів висновок про роль субстратних та адстратних лексичних елементів у вербалізації міфологічного світогляду стародавніх українців, зокрема в язичницькій ідеології, що протягом багатьох століть зберігалася в народній словесності й увіривалася до літератури починаючи з періоду Київської Русі та її найзнаменитішої літературної пам'ятки, «Слова о полку Ігоревім», що втілює язичницькі уявлення не тільки у словесній естетиці, а й у магіко-міфологічному світогляді.

Міфопоетичний світогляд Анатолія Мойсієнка репрезентований дещо іншими, ніж узвичаєно в українській народній творчості, формами (вірші та біографію цитуємо за [4]). Особлива увага поета до форми слова, звука споріднює мову його творчості не тільки з українською бароковою поетикою другої половини XVII століття, а й із увагою до окремих звуків слова у філософії мови Геракліта і Платона; не випадково А.К. Мойсієнко є одним із засновників гуртка поетів-паліндромістів «Геракліт». Лексика субстратного й адстратного походження посідає в поезії А.К. Мойсієнка значне місце. Особливе зацікавлення викликають випадки вербалізації за допомогою такої лексики ключових образів поетичного тексту, що спостерігаємо вже в першій збірці поета «Приємлю».

Кінь: особлива виділеність образу підкреслена наявністю окремої поезії, де він виступає центральним.

Коні-гравані –
блискавки!

Коні булані –
лиск!

Коні –
у небі висіяні,

Коні –
в Парижі й Ніжині

Котять втому коліс...

Коні –
баскі й кипучі!

Коні –
крізь пилу чад

Світлу проносять звучність –

Коні чийсь
й Драча.

Коні,
ех, коні-вихори!

Зору зболена каламуть...

Знати, снились ви

дядку Ригору,

Не даєте й мені заснуть.

Тільки б шалу із серць от висіять,

Тільки б вітру колюча руть...
І здається:

земні ви
й висяні,

Коні-коники!..
Й не збагнуть.

У розгляданій поезії *кінь* вербалізує не героїко-епічний, а більш архаїчний магіко-міфологічний світогляд, їх співвіднесено з небом: *Коні-грівані – блискавки!*; *Коні – у небі висянім*. Образ коня вербалізований і в іншій поезії збірки «Приємлю»: *Чи гріву збив хтось білому коневі?..*

Міфологічний світогляд поета репрезентований також вербалізованими образами лісу та окремих дерев, зокрема тополі: *...Молодими ще соками ліс // закипить навесні аж до неба; В густезному лісі словес – простоти, // Якої нам часто не досить; В цім саду мов слова необачні я // Розгубив між тополь голубих; І тополі сурмливі мовчатимуть*. Образ лісу розвивається і концентрується у збірці «Сонети і верлібри»: *Вже й відкотилось з возом-перевозом // За праліс, за перелісок, за ліс... У збірці «Віче мечів» тополі вплетені до складної гри звуками: І ні тінь-лопотінь... ні тополь... ні тині*. Там само використана й назва лісу: *І роки лісом осіли; Усіялася яса лісу*

Однак найбільш частотними і деталізованими виступає вербалізатори образу саду як протилежного таємничому лісові освоєного людського простору *саду* (частотне слово збірки, індоєвропейського походження) – *яблуко, яблуня*: *Запам'яталось назавжди: ріка // Впада у надвечір'я яблуне*...; *І білять хату яблуні в саду; Цей вересневий сад – немов причал, // Де важко крилять шхуни яблуневі; І тепло спиться яблукам дозрілим // Десь на горіщі, де нема зав'юг; Що ж, кожному своє, – відкаже хтось // І хрумкне яблуком у хугу ту морозну // Й мені у душу... що аж пройме млость; Лиш пелюстка яблуні колишеться // Посмішкою Вашою в саду*. Образи яблунь та яблук корелюють із іншим частотним образом збірки – *осінь*, і через те виступають не тільки просторовими, а й часовими позначками поетичного часопростору Анатолія Мойсієнка. Образ яблуні / яблука розвивається й у збірці «Сонети і верлібри»: *Прийду до тебе й тихо поряд сяду, // Щоб не сполохати яблука в траві*

Для А.К. Мойсієнка важливе поняття пісні, вербалізатор якого субстратний: *В цім саду я спізнався із піснею, // Що піснєнші, либонь, не знайду... («Приємлю»); Дерев, // Яким судилося // Білими сторінками // Прошелестіти // Свою лебедину пісню («Сонети і верлібри»)*. Той самий образ із субстратним найменуванням виступає в ролі центрального в чільному вірші збірки «Сім струн», де звукова форма є особливо акцентуованою: *Сім струн сумують серед світу, // Сміються сім, співають сім... // Сімом сим струнам споловіти – // Спів-сивосум, спів-світлосинь; Сім струн, сім слів, сім співів, сім світінь...*

Субстратне найменування срібла теж є знаковим: *Під павутинкою срібною осені...; Лиш вітер – галопом в сто срібних підків! («Приємлю»); Сім слів, сім струн, сім сріберних сотань; Струнка смерічка, срібнострунний стан; Сліпучо-срібна стрічка снігу... («Сім струн»)*

Репрезентовані в поезії збірки «Приємлю» й знакові субстратні топоніми: *Тече у лютий каламуттю // Зима над лагідним Дніпром...; Ірпінь, Ірпінь... Бриніння журавлине // Задмухало жарини листопаду. <...> Ірпінь, Ірпінь... Сміяєсь хтось знавісніло <...> Ірпінь, Ірпінь... Вже й замело перони... Ще більш сконцентровано виступають ці образи в збірці «Сонети і верлібри»: *Не Трахтемирів то, а доля. // Де попід горами – Дніпро... // Ой, не Дніпро, лиш плесо кволе... <...> О горо, заступи Дніпро; Святиться день твій в сяєві Дніпровім; У зірнім мерехті три вежі над Дніпром; Андріївський узвозе, // Круто спадаєш до Дніпра*. Назвам Дніпра, Дунаю та Ірпеня знайдене місце навіть у «Вічі мечів»: *Мор пін – Дніпром; Луг... Я свищу ледь не Дунаю; В Ірпені не прів**

Збірка «Віче мечів» містить субстратизм або адстратизм меч уже в самій своїй назві; воно частотне в текстах цієї збірки й трапляється в різноманітних контекстах, наприклад: *отаєву каравел – // Мечем; – Ого! – й мечем його; Я сволок зорі мечем – і розколовся; Кат сам мечем мастак; Вічем мечів, // Вічем зим... А форт Січі – строфами з мечів; І рубачів січе меч, і свіча бурі – // Мечем, іменем і мечем; Се вердикти, наче меч, а нитки деревес; Меча років – об вікна ранків, бо вік орачем. // Меча років – об риму мир, бо вік орачем; Хижих // Мечем // Мирим*

Окремі поезії збірки «Віче мечів» присвячені *коневі, хаті та жити*: *Юно, коню, юно, коню!; А та хата – // Хата на канатах; Хата – шум у шатах. // Хата – гопака по гатах. // Хата – чумакам у чатах. // Хата – пракут у Карпатах; Низ у хатах... Узин. // Узин у хатах унизу Римо, ти – жито; О, ти – жито*.

Інші лексеми досліджуваної категорії в цій збірці – *голуб, пес*: *гра збоку кобзар-голуб; Було. Голуб; Се – пес; Сепія і пес; Ти пса – на спит; У пси – СПУ...*

Отже, субстратні слова-символи зазвичай наділені більшою динамікою, ніж питомі індоєвропейські. Це не суперечить сказаному раніше про первісну маркованість субстратних слів у потоці народнопоетичного мовлення. Особливо яскраво таке простиставлення помітне на прикладі пари *ліс – сад*. Образ коня, чи не найдинамічніший з усіх образів аналізованих віршів, теж не випадково зосереджено довкола саме субстратного слова. Очевидно, первісна ритуальна і міфологічна семантика субстратних слів, яка й зумовила їхню збереженість, і нині продовжує функціонувати в поетичних текстах, адже саме в них актуалізуються міфологічні пласти семантики, що наближають слово до його витоків.

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження особливостей функціонування субстратної й адстратної лексики в текстах української літератури показує, що 1) розглядана лексика використовується в міфологізованому, символічному, сакралізованому контексті, 2) деякі одиниці такої лексики належать до ключових слів культури, етнічних символів, що виявляється, серед іншого, в частотності їх уживання та різноманітності контекстів, 3) судячи з особливостей вербалізації, магіко-міфологічне мислення історично передувало героїко-епічному і виявляється в мові не тільки фольклорних текстів, а й певною мірою орієнтованих на фольклор літературних творів.

Субстратні слова, імовірно, і збереглися в мовленні через свою особливу насиченість ідеологічними (світоглядними, релігійними) конотаціями. Тому й у мові фольклору вони вживаються повсюдно і втілюють у собі головні світоглядні первні. Однак у мовленні вже літературного твору, який, на відміну від народнопоетичних, уже є носієм індивідуалізованого світогляду автора, уживання субстратних слів пояснюється кількома чинниками. По-перше, поетичне мовлення завжди марковане, тому й уживаються в ньому слова, що мають якісь особливі семантичні чи стилістичні параметри (поетизми, архаїзми тощо). Отож, імовірно, в поезії (спершу – народній) субстратні слова так широко вживалися через потребу в експресивності, адже субстрат далеко не одразу, ймовірно, повністю адаптувався до норм нової мови, тому й слова ці (кінь, хліб, гай, ліс) могли сприйматися спершу як марковані через свою непитомість у мові нового населення. Врешті така поетична маркованість почала стиратися, але натомість залишився поетичний узус, який продовжується й донині навіть в авторських віршах. По-друге, не випадковим видається вживання субстратних слів саме в історіософській поезії Ліни Костенко: таким чином на мовному рівні підкреслюється самотність мислення і світогляду змалюваного в романі народу. Адже саме мовний субстрат і створює неповторне обличчя мови, як його носії, змішавшись із прийшлим населенням, і створили неповторний ансамбль рис, який перейняли від давніх слов'ян українці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борщевський С. В. Словник апелятивної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов) / Сергій Вікторович Борщевський. – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2009. – 131 с.
2. Етимологічний словник української мови [за ред. О.С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
3. Костенко Л. В. Маруся Чурай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrbooks.com/ua/Marusja_Churaj/
4. Мойсієнко А. К. Персональна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://linguist.univ.kiev.ua/AM/>
5. Мосенкіс Ю. Л. Теорія мовного субстрату: досвід і сучасний стан дослідження / Ю. Л. Мосенкіс, Д. І. Переверзев // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики : Збірник наукових праць. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – Вип. 14. – С. 348–353.
6. Переверзев Д. І. Мовні та позамовні чинники формування звукових особливостей корейської мови : Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 – мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії / Дмитро Ігорович Переверзев; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 256 с.
7. Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 208 с.

ИГРОВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СТРУКТУРЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Жукова Оксана Анатольевна

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, доцент, доцент кафедры педагогики, кандидат педагогических наук (Украина)
e-mail: edu.pedagogika@gmail.com

РЕЗЮМЕ

У роботі зроблено акцент на педагогічному аспекті проблеми формування і розвитку соціальної активності студентської молоді. Автор вважає, що даний процес вимагає педагогічного супроводу, корекції та регулювання, внаслідок чого підлягає розгляду і вивченню як одне з актуальних напрямків теоретичної та практичної педагогіки. У статті вказано на можливості ігрової взаємодії як однієї із складових позитивної соціальної активності; зроблено акцент на її ролі як умови і дієвого засобу розвитку соціальної активності у навчально-виховному середовищі ВНЗ.

Ключові слова: соціальна активність, позитивна соціальна активність, ігрова взаємодія, навчально-виховне середовище ВНЗ.

РЕЗЮМЕ

В данной работе сделан акцент на педагогическом аспекте проблемы формирования и развития социальной активности студенческой молодежи. Автор считает, что данный процесс требует педагогического сопровождения, коррекции и регулирования, вследствие чего подлежит рассмотрению и изучению как одно из актуальных направлений теоретической и практической педагогики. В статье указано на возможности игрового взаимодействия как одной из составляющей позитивной социальной активности; сделан акцент на его роли в качестве условия и действенного средства позитивной социальной активности в учебно-воспитательной среде ВУЗа.

Ключевые слова: социальная активность, позитивная социальная активность, игровое взаимодействие, учебно-воспитательная среда ВУЗа.

ABSTRACT

In this paper the author focuses on the pedagogical aspects of the process of formation and development of creative social behavior of higher school students. The author believes that this process requires a pedagogical support, correction and regulation and should be studied as one of the most important areas of theoretical and practical pedagogy. The paper examines the possibilities of using game interaction methods in order to promote a positive social behavior of students and emphasizes their role in creating a respective educational environment in a higher school.

Key words: social activity, positive social behaviour, game interaction, educational environment of a higher school.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Проблема «человек и социум» является многогранной. Ее характеризует широкий спектр отношений и взаимосвязей, так как индивид в своем развитии не только приспосабливается к постоянно изменяющейся среде с помощью различных социальных средств, но и является активным преобразователем общества. Изменения, которые происходят в социуме благодаря активной жизненной позиции его членов, позволяют судить о степени развития данного общества.

Одним из активных преобразователей общественной жизни является студенчество. Как особая возрастная категория людей, проходящих стадию социализации и усваивающих образовательные, профессиональные, культурные и другие социальные функции, оно значительным образом выделяется на фоне всего социума и имеет ряд основных характеристик, среди которых: неполная включенность в статус общества; потенциальная готовность к любым начинаниям; высокий уровень мобильности и активности (социальной, интеллектуальной, надситуативной).

Анализ работ К. Манхейма [10], И. С. Кона [7], В. Т. Лисовского [9] позволяет выделить ряд способностей, присущих студенческой молодежи, как социальной группе:

- способность к адаптации в быстро меняющихся или качественно новых обстоятельствах;
- способность к интеграции в единое экономическое, политическое и социокультурное пространство;
- способность активизировать и организовывать ресурсы развития общества.

Принимая во внимание тот факт, что именно студенческая пора является самым ярким периодом в жизни человека, для которого характерны особый стиль деятельности и особая философия, энергичность, инициативность, свобода мысли, креативность рассматриваются нами как составляющие высокой социальной активности этой группы.

Перечисленные выше характеристики позволяют сделать вывод о том, что проблема формирования, развития и активизации позитивной активности молодежи, как проводника идеологии толерантности, развития культуры, укрепления связей между поколениями, является весьма актуальной. Она лежит в поле междисциплинарных исследований таких наук, как: педагогика, психология, социология, политология, философия, культурология.

В своей работе мы акцентируем внимание на педагогическом аспекте данной проблемы, ибо считаем, что указанные выше процессы требуют педагогического сопровождения, коррекции и регулирования.

Анализ классических трудов и трудов современных исследователей показал, что в них был сделан акцент на различных составляющих указанной проблемы:

- психолого-педагогические основы социальной активности (А. Н. Леонтьев, В. А. Петровский, С. Л. Рубинштейн);
- психолого-педагогические проблемы формирования социально активной личности (В. А. Ситаров);
- необходимость целенаправленной, систематической работы по развитию социальной активности (Н. Н. Криволапова, Е. И. Тимошина, В. А. Арсенов);
- формирование и развитие социальной активности у студентов в процессе профессиональной подготовки (Т. Н. Асташина, Н. Зенько, Л. В. Майкова, Ю. А. Половодов);
- технология формирования социальной активности студентов в воспитательной системе вуза (Ю. О. Кустикова).

Анализ указанных и других работ позволяют сделать вывод о том, что взаимосвязь социальной активности и игрового взаимодействия в учебно-воспитательной среде ВУЗа не были предметом специального рассмотрения, что и обусловило выбор темы данной статьи.

Для ее полного освещения нами были поставлены следующие задачи:

- в рамках указанной проблемы на основании анализа психолого-педагогической литературы уточнить структуру и составляющие социальной активности студентов;
- подчеркнуть суть идей, лежащих в основе формирования и развития позитивной социальной активности студенческой молодежи;
- указать на роль игрового взаимодействия как одного из возможных средств и условий формирования позитивной социальной активности студентов.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Многочисленные значения термина «социальная активность», которые мы находим в справочной литературе [3; 4; 15] и в трудах современных исследователей данной проблемы [6; 12; 13; 14], в контексте заявленной темы рассматриваются нами как позитивная активность в том случае, если ее основой выступает продуктивная деятельность во благо социума вообще и конкретного индивида, как представителя данного социума, в частности. Таким образом, позитивную социальную активность можно определить через основные характеристики социальной активности со знаком «+».

Анализ взглядов ученых, занимающихся данной проблематикой, позволяет выделить ряд существенных признаков, на основании которых можно составить представление о социальной активности как:

- форме деятельности;
- деятельности, отражающей индивидуальный опыт человека;
- лично значимой деятельности, которая может быть рассмотрена в двух ракурсах: как форма самовыражения и самоутверждения человека; как продукт активного и инициативного взаимодействия человека с окружающей социальной средой;
- деятельности, направленной на преобразование окружающего мира.

Рассмотрение социальной активности как формы деятельности показывает, что ей присущи основные этапы (целеполагание, проектирование, осуществление, вовлечение, анализ результатов и их сопоставление с поставленными целями) и составляющие деятельности (потребность, мотив, цель, способы и приёмы, с помощью которых осуществляется деятельность, осознанность и эмоции).

В связи с вышесказанным следует отметить, что и деятельность выступает в качестве позитивной активности. Следствием деятельности является процесс преобразования человеком своей самости, социальной среды, социальных связей.

Как видим, в психолого-педагогической литературе термины «активность» и «деятельность» рассматриваются как синонимичные понятия, дополняющие и взаимообогащающие друг друга.

Являя собой деятельное, мотивированное участие индивидов в преобразовании объективных социальных условий, социальная активность может быть рассмотрена и как необходимое условие для формирования индивида как деятельного, энергичного субъекта. Именно в деятельности и самостоятельности этого субъекта будут раскрыты и реализованы его основные качества. Таким образом, социальная активность может быть представлена как особая форма субъектности молодежи, личностное образование, интегрированное качество личности, которое [3, с. 16; 6; 8; 13, с. 10]:

- проявляется во внутренней готовности к целенаправленному взаимодействию со средой;
- имеет выражение в ценностной ориентации и интересах ее участников;
- базируется на потребностях и интересах личности, которую характеризуют целеустремленность, настойчивость, энергичность, инициативность;
- имеет направленность на изменение окружающей действительности в соответствии с собственными потребностями, взглядами, целями;
- выражается в усиленной деятельности, во внешнем проявлении взглядов и убеждений;
- предполагает повышенное по сравнению с принятым в обществе или той или иной социальной группе участие в различных социальных практиках, направленных на общественное благо (участие в общественных организациях и движениях, акциях, включенность в молодежные сообщества).

Таким образом, в основе развития позитивной активности молодежи лежат следующие идеи:

- идея деятельности как условия и основы становления человека;
- идея ценности человеческой личности с ее внутренним миром, интересами, способностью активно преобразовывать мир. Эти идеи обусловили педагогический ракурс рассмотрения приведенных выше характеристик содержания понятия «социальная активность» в двух плоскостях: как качество личности и как синоним понятия «деятельность». Они же лежат в основе сущностных характеристик социальной активности, среди которых [14, с. 183-184]:

- самодетерминированность (проявление самодвижения особого качества), источник социальной активности, внутреннее, осознанное побуждение, обусловленное сформировавшимся образом «потребного будущего», значимого для личности;
- включенность в социальное взаимодействие (социальная активность есть результат осознания личностью взаимосвязи с социумом и конструирование способа взаимодействия с ним, позволяющего раскрыть свой потенциал; она проявляется в особой форме – социальной продуктивной деятельности, общении, познании;
- просоциальность (направленность на преобразование носителя активности и социума в социально позитивном направлении во благо общества и личности следуя социальным нормам, законам и нравственным идеалам).

Позитивная социальная активность проявляется в сознательной деятельности человека, компонентами которой являются мотивы и интересы. В сочетании с духовными потребностями они, как увлеченность определенным видом деятельности, выступают источниками ее активности.

Мотивация позитивной социальной активности носит узколичностную направленность. К числу ярко выраженных мотивов могут быть отнесены: социальное обучение; самореализация; общение [12, с. 200].

Позитивная социальная активность направлена на изменение обстоятельств жизни людей; самоизменение, приносящее пользу для себя и других; поддержание основ человеческой жизни в соответствии со своим мировоззрением и ценностными ориентациями.

Условием для ее развития выступает комплекс всех факторов, воздействующих на человека.

К факторам позитивной социальной активности могут быть отнесены [12, с. 198]: интерес к деятельности; вид деятельности; знания, умения и навыки в этом виде деятельности; наличие организаторских способностей и личной инициативы.

В контексте рассматриваемой нами темы субъектом позитивной социальной активности выступает студенчество, как группа молодежи. Эта социальная общность, являясь субъектом общественных преобразований, может быть рассмотрена и в качестве социально-инновационного ресурса развития общества [1, с. 81; 12, с. 200].

Среди сфер жизнедеятельности студенчества, в которых проявляется позитивная социальная активность, могут быть выделены [1, с. 81; 12, с. 198]: образовательная; профессиональная; культурно-досуговая; сфера семейных отношений. Следует отметить, что ведущим видом деятельности для студенческой молодежи является учебно-профессиональная деятельность, поэтому мы обращаем особое внимание на необходимость сопровождения и коррекции социальной активности педагогическими средствами в условиях учебно-воспитательной среды ВУЗа.

Взяв за основу модель действий специалиста, разработанную А. А. Вербицким, [2, с. 54] Е. М. Харлановой [14, с. 184] были выделены функции социальной активности студентов:

- функция ориентации (понимание проблемы, ее осмысление и принятие);
- функция целеполагания и планирования (формулировка основных целей, постановка задач, выбор средств и способов ее решения);
- функция организации (реализация действий по выполнению плана);
- функция оценки (оценка полученных результатов).

Формы позитивной социальной активности могут быть подразделены на индивидуальную (активность отдельного молодого человека) и групповую (активность молодежи как социальной группы, например, социальная активность студенческой молодежи) [13, с. 14].

Проявление данного вида активности возможно на трех уровнях: личностном, групповом, общественном.

На личностном уровне происходит процесс формирования потребностей, настроенности, ответственности, способности реагировать на социальные явления и процессы. Для группового уровня характерно развитие групповой идентичности, необходимой для формирования групповых стереотипов и норм (формирование моральной ответственности человека по отношению к другим людям, общность групповых интересов, доминирование социальной группы в развитии личности). Процессы становления и развития активности на первых двух уровнях, согласно нашим воззрениям, влекут за собой изменения на общественном уровне, который характеризуется социальными преобразованиями; изменениями в системе социальных отношений; развитием гражданского общества [13, с. 14].

Социальная активность студентов может развиваться по 4-м типам [11]:

- I тип – социальная активность с коллективистской направленностью;
- II тип – социальная активность с индивидуалистской направленностью;
- III тип – социальная активность без определенного вектора;
- IV тип – активность дисфункциональной направленности.

Последний тип активности не будет рассмотрен в нашей работе в силу того, что он не может быть назван позитивным.

Каждый из выделенных типов, согласно воззрениям Ю. А. Половодова [11], различается по интенсивности проявления личностных качеств, что позволяет исследователю выделить инициативный, репродуктивный и потребительский уровни социальной активности.

Таким образом, все, сказанное выше, позволило нам представить текстовую информацию в виде схемы (см. рис. 1).

Взаимосвязь социальной активности и игрового взаимодействия очевидна: с одной стороны, игровое взаимодействие может являться составляющей социальной активности, с другой – выступать условием и действенным средством ее формирования.

Являясь средством эмоционально-мотивационного подкрепления деятельности, оно способствует:

- формированию новых способов поведения, направленных на гармонизацию отношений с окружающей средой;
- оптимизации отношений отдельного индивида с (учебной, социальной, профессиональной) группой, сближению их в процессе деятельности;
- усвоению индивидом ценностных ориентаций, норм и традиций той или иной социальной группы в зависимости от поставленных целей.

Игровое взаимодействие обеспечивает более гармоничное вхождение в ролевую структуру общества (группы), а в условиях учебно-воспитательной среды ВУЗа может способствовать формированию и развитию социальной активности студенческой молодежи.

В методике проведения занятий по предметам психолого-педагогического цикла используется система проблемных заданий, разрешение которых способствует развитию созидательной социальной активности обучаемых посредством совершенствования тех качеств, которые лежат в ее основе.

Организация обучения на занятиях психолого-педагогического цикла сопряжена с использованием различных игровых приемов и методик, оказывающих определенное воздействие на мотивацию, интересы, индивидуально-личностные характеристики студентов.

Таким образом, согласно нашим убеждениям, игровое взаимодействие, частично нацелено на процесс принятия индивидом социальной активности как ценности, значимой для него, обращенной к нему, способной удовлетворить его потребности во время разрешения спорных вопросов в конкретной игровой ситуации. Так как игровое взаимодействие на занятиях психолого-педагогического цикла в классическом ВУЗе характеризуется наличием ситуаций эмоционального переживания, разрешение которых создает запас активности человека для последующей деятельности, а также наличием творческой среды для самореализации, в которой студент приобретает, овладевает и совершенствует социально-педагогические и социально-психологические навыки, раскрывает практические субъективные качества личности, мы можем утверждать, что оно способствует получению представлений студентами о реальных результатах своей деятельности, оценке собственного вклада в общее дело. Эти составляющие (по Н.Зенько) [5] отнесены к числу педагогических условий, способствующих формированию и развитию социальной активности студенческой молодежи в учебно-воспитательной среде ВУЗа.

ВЫВОДЫ

Все, сказанное выше, позволяет прийти к следующим выводам:

- позитивная социальная активность одновременно выступает условием и результатом развития индивида;
- процесс формирования, развития и активизации позитивной социальной активности требует педагогического сопровождения, коррекции и регулирования, вследствие чего подлежит рассмотрению как одно из актуальных направлений теоретической и практической педагогики;

ПОЗИТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ
ракурсы рассмотрения понятия в педагогике:
<ul style="list-style-type: none"> •как качество личности; •как синоним понятия «деятельность»
сущностные характеристики:
<ul style="list-style-type: none"> •самодерминированность; •включенность в социальное взаимодействие; •просоциальность
направленность:
<ul style="list-style-type: none"> •изменение обстоятельств жизни людей; •самоизменение с пользой для себя и других; •поддержание основ человеческой жизни в соответствии со своим мировоззрением, ценностными ориентациями
источники:
<ul style="list-style-type: none"> •мотивы и интересы; •духовные потребности личности
условия для развития:
<ul style="list-style-type: none"> •комплекс всех факторов, воздействующих на человека; •комплекс педагогических условий в учебно-воспитательной среде ВУЗа
сферы проявления:
<ul style="list-style-type: none"> •образовательная; •профессиональная; •культурно-досуговая; •сфера семейных отношений
факторы:
<ul style="list-style-type: none"> •интерес к деятельности; •вид деятельности; •ЗУН в этом виде деятельности; •наличие организаторских способностей и личной инициативы
субъект:
<ul style="list-style-type: none"> •студенчество как группа молодежи
ведущий вид деятельности студенческой молодежи:
<ul style="list-style-type: none"> •учебно-профессиональная
функции социальной активности студентов:
<ul style="list-style-type: none"> •функция ориентации; •функция целеполагания и планирования; •функция организации; •функция оценки
формы:
<ul style="list-style-type: none"> •индивидуальная; •групповая; •коллективная
уровни деятельности:
<ul style="list-style-type: none"> •личностный; •групповой; •общественный
типы:
<p>I тип – социальная активность с коллективистской направленностью;</p> <p>II тип – социальная активность с индивидуалистской направленностью;</p> <p>III тип – социальная активность без определенного вектора</p>
уровни социальной активности:
<ul style="list-style-type: none"> •инициативный, •репродуктивный, •потребительский

Рис. 1. Характеристика позитивной социальной активности студенческой молодежи.

– игровое взаимодействие может являться составляющей социальной активности, а также выступать одним из условий и действенных средств ее развития в учебно-воспитательной среде ВУЗа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Безпалько О. В. Соціальна активність / О. В. Безпалько // Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. – С.81–82.
2. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 207 с.
3. Вишнякова С. М. Профессиональное образование : Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С. М. Вишнякова. – М. : НМЦ СПО, 1999. – 538 с.
4. Евладова Е. Б. Дополнительное образование детей / Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. Н. Михайлова. – М. : ГИЦ Владос, 2002. – С. 308.
5. Зенько Н. Стимулирование социальной активности студенческой молодежи в компетентно-формирующей среде учреждений высшего образования [Электронный ресурс] / Н. Зенько. – Режим доступа : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1937>
6. Иваненков С. П. Проблемы исследования социальной активности молодежи / Иваненков С. П., Кострикин А. В. // Credo new. – 2009. – №3(59). – С. 82–100.
7. Кон И. С. Социология молодежи / И. С. Кон // Краткий словарь по социологии / [под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапива]. – М., 1988. – С. 353–354.
8. Краткий психологический словарь / [под общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского] / ред.-сост. Л. А. Карпенко. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
9. Лисовский В. Т. Социология молодежи / В. Т. Лисовский. – СПб. : Санкт-Петербургский университет, 1996. – 361 с.
10. Манхейм К. Избранное : Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М. : Изд-во «РАО Говорящая книга», 2010. – 744 с.
11. Половодов Ю. А. Формирование социальной активности студентов колледжа средствами физической культуры : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Ю. А. Половодов ; Краснодар. гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 2009. – 23 с.
12. Соколова Е. С. Социальная активность современной российской молодежи / Е. С. Соколова // Знание. Понимание. Умение. – №1, 2011. – С. 197–202.
13. Фирсакова И. В. Особенности формирования общественных молодежных организаций в социальной структуре российского общества (на примере Хабаровского края) : автореф. дис. ... канд. соц. наук. – Хабаровск, 2013. – 24 с.
14. Харланова Е. М. Социальная активность студентов: сущность понятия / Е. М. Харланова // Теория и практика общественного развития. – №4, 2011. – С.183–186.
15. Человек и общество. (Культурология). Словарь справочник. – Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. – 544 с.

ЭТАПЫ КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ИСТОРИИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Скрябина Татьяна Олеговна

Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского» Евпаторийский институт социальных наук (филиал), кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры истории и правоповедения (Россия)
e-mail: tartanen@yandex.ru

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы этапы краеведческой подготовки будущего учителя истории к профессиональной деятельности. Рассмотрена связь между теоретической и практической подготовкой студентов-историков на примерах археологической и музейной практик.

Ключевые слова: краеведение, археология, музей, практика, Крым, студент, обучение, воспитание, преподаватель.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізовані етапи краєзнавчої підготовки майбутнього вчителя історії до професійної діяльності. Розглянуто зв'язок між теоретичною та практичною підготовкою студентів-істориків на прикладах археологічної та музейної практик.

Ключові слова: краєзнавство, археологія, музей, практика, Крим, студент, навчання, виховання, викладач.

ABSTRACT

In the article the stages of preparation of the future teachers of local history to the history of professional activity analyzed. The relation between theoretical and practical training of students, historians and archaeological examples of museum practice investigated.

Keywords: local history, archeology, museum practice, Crimea, student, training, teacher.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Эффективность реализации задач реформирования высшего образования в Республике Крым, направлена на воспитание национально сознательных и образованных граждан, во многом это зависит от краеведческой подготовки будущего учителя. Краеведческое образование открывает студенту окружающий мир во всей многогранности сложных взаимоотношений природы, общества и личности, удовлетворяет потребности самопознания, самореализации, формирует личностные качества и ценностные ориентации. Важным условием развития краеведения, в первую очередь исторического, являются современные социально-политические перемены в обществе, возрастает интерес молодежи к своему историческому прошлому, народным обычаям и традициям, проблемам регионального развития и возрождения своей самобытности.

Значительный вклад в решение идеи изучения краеведения как педагогического феномена внесли: В. Д. Блаватский, Г. П. Долженко, Л. М. Шляхтина, Т. Ю. Юренева, В. Л. Янин и др.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Историко-краеведческий культурно-образовательный процесс в высшем учебном заведении происходит непрерывно и является достаточно сложным в своих проявлениях. Он охватывает различные аспекты развития социума, через него интегрируются и взаимодействуют тенденции общественного развития региона, основой которых выступают устойчивые элементы, также те которые пребывают на стадии исчезновения или зарождения.

Определяя основные учебно-воспитательные цели в краеведческой подготовке будущего учителя истории, мы делаем акцент на:

- патриотизм (изучение исторического прошлого);
- интеллектуальное развитие (доскональное изучение документов, их критический анализ, влияющий на формирование собственной точки зрения);
- практические навыки и умения (формирование и развитие норм общественного и гражданского поведения личности в различных социально-политических условиях).

В процессе обучения студентов-историков применяются разнообразнейшие формы и методы работы, среди них: традиционные предметные недели, лекции, практикумы, коллоквиумы, блиц-опросы, творческие встречи, педагогические практики, вне учебные экскурсии и экспедиции.

Педагогическая практика, по мнению Е. Вяземского занимает важное место в системе подготовки будущего учителя истории. Она является связующим звеном между теоретическим обучением студента и его будущей самостоятельной работой в школе [2, с. 8].

В процессе педагогической практики проходит не только проверка теоретической и практической подготовки студента к самостоятельной работе, но и создаются широкие возможности для обогащения творческого потенциала личности будущего учителя истории.

Педагогическая практика носит обучающий характер и является важным звеном в системе высшего педагогического образования. Педагогическая практика дополняет и обогащает теоретическую подготовку студентов, создает им возможности для закрепления и углубления полученных знаний, использования теоретических положений специальных дисциплин для решения практических задач. В ходе педагогической практики проходит процесс формирования основных профессиональных умений и навыков. Будущий учитель истории наблюдает и анализирует различные стороны учебно-воспитательного процесса, учится проводить уроки, внеклассные и внешкольные занятия, осуществлять воспитательную работу с детьми. Педагогическая практика способствует адаптации студента к педагогической деятельности. Она создает благоприятные предпосылки для осуществления активных профессиональных действий и формирует у студентов-историков начальный опыт учителя-профессионала [2].

Все это объективно определяет необходимость обеспечения комплексного характера педагогической практики. Комплексный характер педагогической практики предусматривает, что студент в процессе ее прохождения выполняет все виды профессиональной и общественной деятельности учителя: проводит учебные занятия различных типов, в том числе факультативные занятия, выполняет обязанности классного руководителя, осуществляет внеклассную работу с учащимися, сотрудничает с родителями учащихся.

Археологическая практика является одним из важных элементов подготовки студента-историка. Проводимая по окончании первого курса, археологическая практика позволяет закрепить и, в известной мере, расширить теоретические знания, полученные при изучении курсов «Археология», «Археология Крыма», «Первобытное общество», «История древнего мира». Основой практики является непосредственное участие в полевых археологических исследованиях, в первую очередь, в раскопках городищ, грунтовых могильников и курганов кочевников разных эпох. Различные типы археологических памятников и их культурное многообразие имеет положительное значение для процесса обучения. Как правило, именно в ходе практики, выявляется устойчивый интерес к научным исследованиям в этой области и стремление к углубленной специализации [4; 7].

Основой практики является непосредственное участие во всех видах экспедиционных работ. В ходе археологической практики студенты получают навыки полевых археологических исследований, проводят археологические разведки, осваивают методику раскопок на поселениях, курганных и грунтовых могильниках, приёмы работы с геодезическими приборами (нивелиром, теодолитом) с целью привязки обнаруженных археологических объектов на местности, изучают методы фиксации археологических памятников, их научного описания, приёмы первичной консервации археологических находок и грамотного описания артефактов. Естественно, что первоначально практиканты используются для выполнения простейших операций, а именно как рабочие-землекопы.

Полученные в ходе практики навыки дают возможность будущему специалисту достаточно профессионально оценивать историческую значимость археологических объектов, выявлять их и своевременно оповещать об этом органы охраны памятников. Кроме того, материалы, полученные в ходе археологических раскопок, могут быть использованы студентами при подготовке докладов на научных конференциях, стать основой дипломных работ.

Археологическая практика обязательно должна проводиться в археологических экспедициях, в полевых условиях, во время раскопок памятников археологии. Лишь в полевых условиях студенты могут понять такое явление, как культурный слой, специфику его залегания, в зависимости от различных исторических и естественных факторов, а также изучить различные аспекты исследования культурных слоев и археологических объектов, а именно [4, с. 28]:

- методика различных стадий раскопок;
- расчистка;
- фиксация и документация объектов и достопримечательностей;
- фотографирование;
- составление инвентарного полевого описания;
- изготовление чертежей и рисунков;
- фиксация всех артефактов и объектов на планах и профилях;
- консервация;
- реставрация памятников;
- реконструкция и рекультивация поверхности достопримечательности после завершения исследования.

Задачи определяются в зависимости от возраста и состояния сохранности памятников, от размеров и категории достопримечательности. Например, разные задачи в исследовании памятников палеолита

(древнего каменного века), бронзового века или древнерусского периода. Разные задачи и методики в изучении остатков неолитического поселения, скифского кургана или славянского городища.

История Крыма открывается нам во многом благодаря археологическим раскопкам. В ходе изучения дисциплины «Археология Крыма» студенты-историки получают научное представление об особенностях и содержании археологии Крыма; знакомятся с широким спектром проблем, которыми занимается крымская археология; изучают особенности археологической периодизации истории древнего и средневекового Крыма, методики исследования и датирования археологических объектов [1]:

В настоящее время на государственном учете в Крыму состоит 9 тысяч объектов культурного наследия, из которых 5190 – это памятники археологии. В Госкомитете по охране культурного наследия Крыма не исключают, что благодаря вновь выявленным объектам их число может увеличиться вдвое.

Основные из них: 1. Калос-Лимен. 2. Кульчук. 3. Беляус. 4. Чайка. 5. Херсонес. 6. Кара-Тобе. 7. Чембало. 8. Мангуп. 9. Неаполь Скифский. 10. Нейзац. 11. Судакская крепость. 12. Старый Крым. 13. Белинское. 14. Артезиан. 15. Полянка, памятники Карларского побережья Азовского моря (Керченский полуостров). 16. Пантикапей. 17. Тиритака. 18. Нимфей. 19. Заветное V. 20. Китей. 21. Мирмекий. 22. Порфмий.

На следующем этапе практической подготовки студентов-историков выступает «Музейная практика» Основной целью является ознакомление студентов с характером и особенностями организации музейного дела и его структурой.

Целью первой части практики является формирование у студентов целостного представления о музее как социокультурное явление и знакомство с практической деятельностью музея как специфической учреждения.

В ходе этой части практики Л. Шляхтина, выделяет следующие задачи [5, с. 19]:

- формирование специфических профессиональных умений историка-исследователя;
- практическое и теоретическое применение знаний, полученных в процессе обучения;
- совершенствование опыта самостоятельной целостной научно-исследовательской деятельности;
- развитие творческого подхода к профессиональной деятельности;
- воспитание стремления к самосовершенствованию и формирования внутренних стимулов к личностному и профессиональному росту;
- выявление специфики музеев в зависимости от их профиля и масштабов;
- определение структуры музея, штатного состава каждого из его подразделений;
- через ознакомление с практической деятельностью музеев демонстрация форм, методов и средств реализации их функций.

Ознакомительная практика предполагает посещение музеев по типу и профилю.

Сосредоточена недельная практика (II часть) в музее характеризуется включением студента в какой-либо вид музейной деятельности. Студенты могут выполнять работу в качестве дублеров лаборантов или научных сотрудников различных отделов музея. Предлагается участие в составлении карточек описания музейных предметов, участие в организации выставок, оказание помощи в организации массовых мероприятий, проводок экскурсий.

Целью такой практики является непосредственное знакомство студентов с работой музея, с музейной профессией, внутренней жизнью музея. Кроме того, студенты должны самостоятельно посетить один - два музея и ознакомиться с их программой.

Еще один вариант практики прохождение ее в части или в одном из отделов музея. Такая форма возможна в том случае, если тема курсовой, бакалаврской работы студента соответствует профилю музея, направления его деятельности и способствовать успешному ее завершению [6].

Таким образом, основная задача практики заключается в том, что бы стажировать студента на базе конкретного музея в роли научного сотрудника.

Важную роль в учебно-воспитательной работе играют экскурсии, в частности по музеям. Конечно, во многих городах созданы прекрасные историко-краеведческие или этнографические музеи, работают клубы, кружки и т.п. Здесь собраны орудия труда, макеты сооружений, предметы быта, другие экспонаты материальной и духовной культуры, ознакомление с которыми имеет не только познавательное, а и воспитательное значение. Но нужно, чтобы студенты не просто были наблюдателями, необходимо их захватить, развить в них способности к тому или иному виду народного искусства, пылкое желание продолжать и создавать материальную и духовную культуру народа в новом времени [3].

Так, например, студентам-историкам 1-2 курсов, Евпаторийского института социальных наук (филиал), можно предложить следующие экскурсии: «Евпаторийский краеведческий музей», «Музей Черноморского флота России» (г. Севастополь), «Музей-аквариум института Южных морей» (г. Севастополь), «Этнографический комплекс Текие-дервиши» (г. Евпатория), Архитектурный ансамбль «Караимские кенассы» (г. Евпатория), собор святого Николая, синагога «Эгие-конаит» (г. Евпатория).

Эффективными также являются воспитательные мероприятия, в которых студенты проявляют свою инициативу, творчество, самовыражение.

Среди них – историко-этнографическая поисковая деятельность; изучение истории своего города или

улицы, топонимики местности, исследование исторических памятков, погребений предков, собирание предметов прошлого, записывание традиций, обычаев, песен, легенд, пословиц и других видов народного творчества, уход за памятками, могилами, написание авторефератов, научных докладов. Это осуществляется во время археологических раскопок, экскурсий по родному краю, экспедиций, разных акций. Преподаватель подчеркивает, что собирание народных сокровищ – очень серьезное и весьма полезное дело.

Учебно-воспитательные мероприятия осуществляются на занятиях и вне занятий преподавателем. Такие мероприятия чрезвычайно многоплановые, всеохватывающие.

Определим основные требования к ним:

- опора на знания, добытые на занятиях, углубление и расширение их, ведь только на почве знаний формируются стойкие убеждения и соответствующие стереотипы поведения и действий.

- логическое продолжение учебной работы, определенная система, с учетом принципов последовательности, преемственности, возрастных и индивидуальных особенностей студентов, их интересы и желание.

- доступность, интерес, эмоциональное-насыщение, чтобы в процессе их проведения стимулировалось творчество, самостоятельная инициатива, самовыражение, чтобы каждый прочувствовал их, ощущал от участия в них удовлетворение и наслаждение.

Их можно классифицировать по разным параметрам и признакам:

- по цели – углубить знания по истории и культуре украинского народа, его традиций, развивать творческие способности и таланты студентов, вырабатывать умения и привычки собирать и записывать образцы народного творчества, научить технологии изготовления художественных изделий, сформировать уровень патриотических и гражданских качеств и т.п.;

- по форме – учебные, игровые, соревновательные, художественные, индивидуальные, групповые, клубные и др.; по методам – разъяснительно-иллюстративные (беседы, рассказы, сообщения, диспуты, встречи, тематические конференции и др.), исследовательско-поисковые (экспедиции, экскурсии, изучение исторических источников, обработка собранных материалов и т.п.);

- по месту проведения – институт, общественные места, и т.д.

Рассмотрение разных аспектов взаимосвязанного изучения региональной истории на фоне и широком контексте общероссийской культуры является необходимым для понимания студентами-гуманитариями целостности процесса национального возрождения, формирования системы краеведческо-культурологических знаний, образование культуротворческой среды и на этой основе осуществлять поиск путей решения социально-этнических проблем и гармонизации региональных связей.

Привлечение краеведческого материала приближает историческое прошлое к сознанию студентов, как бы превращая книжные сведения в события реальной жизни, внося в учебный процесс элемент живого созерцания, открывает широкие возможности для самостоятельной умственной деятельности студентов, внесение элементов поиска нового. Краеведческий подход позволяет вести студентов от близких, доступных непосредственному наблюдению фактов к глубоким выводам и обобщениям исторической науки, т.е. позволяет организовать процесс познания наиболее естественным путем.

Таким образом, использование краеведческих умений в условиях преобладания рационально-логических способов познания становится необходимым для придания эмоциональной окраски и личностного значения формально-логическим знаниям зафиксированных в сухих правилах, схемах, понятиях. Кроме этого, региональные особенности Крыма определяются в основном, не учитывая историко-культурного общероссийского фона, в частности объяснения механизма появления и развития большинства типических явлений регионального традиционно-культурного наследия россиян.

ВЫВОДЫ

Этапы краеведческой подготовки будущего учителя истории к профессиональной деятельности напрямую связаны с проведением учебных практик, археологической и музейной на протяжении первого и второго года обучения в ВУЗе. Практика и учебно-воспитательные мероприятия выступают как главный фактор в процессе подготовки студентов-историков к практической деятельности, активное сотрудничество студентов и преподавателей, дает возможность приобрести непосредственный практический опыт, привлечь будущих учителей истории к самостоятельному проведению разнообразных школьных мероприятий во время прохождения профессионально-профилированной практики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М. : Наука, 2013. – 230 с.
2. Вяземский Е. Е. Теория и методика преподавания истории / Е. Е. Вяземский. – М. : Владос, 2003. – 384 с.
3. Долженко Г. П. «Экскурсионное дело» / Г. П. Долженко. – М. : ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д : Издательский центр «МарТ», 2006. – 304 с.

4. Мартынов А. И. Методы археологического исследования / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – М. : Высшая школа, 2012. – 240 с.
5. Шляхтина Л. М. Основы музейного дела : теория и практика / Л. М. Шляхтина. – М. : Высш. шк., 2005. – 183 с. (серия «Образование через искусство»).
6. Юренева Т. Ю. Музееведение / Т. Ю. Юренева. – М. : Академический проект», 2006. – 560 с.
7. Янин В. Л. Археология / Под ред. В. Л. Янина. – М. : МГУ, 2010. – 608 с.

ГОРОДА КРЫМА В XIX в.: КРАТКИЙ ОЧЕРК РАЗВИТИЯ

Аджиева Ленара Сейдаметовна

Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования
«Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского», Евпаторийский институт социальных наук
(филиал), кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и правоведения (Россия)
e-mail: karalera1@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Присоединение Крыма к Российской империи ознаменовало новый этап развития полуострова. XIX в. стал предопределяющим для городов Крыма: умеренное развитие в первой половине века, затем затяжной кризис вследствие Восточной войны, а после – утверждение капиталистических отношений и оживление экономики. Представлен краткий очерк развития Симферополя, Евпатории, Севастополя, Ялты, Феодосии, Старого Крыма, Карасубазара, Бахчисарая, Судак, Керчи, Перекопа и Армянска в XIX в.

Ключевые слова: Крым, Российская империя, города, Симферополь, Евпатория, Севастополь, Ялта, Феодосия, Старый Крым, Карасубазар, Бахчисарай, Судак, Керчь, Перекоп и Армянск, XIX в.

РЕЗЮМЕ

Приєднання Криму до Російської імперії ознаменувало новий етап розвитку півострова. XIX в. став обумовлюючим для міст Криму: помірний розвиток у першій половині століття, потім затяжна криза внаслідок Східної війни, а після – затвердження капіталістичних відносин та поживлення економіки. Наведено короткий нарис розвитку Сімферополя, Євпаторії, Севастополя, Ялти, Феодосії, Старого Криму, Карасубазару, Бахчисарая, Судак, Керчі, Перекопу й Армянська у XIX ст.

Ключові слова: Крим, Російська імперія, міста, Сімферополь, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія, Старий Крим, Карасубазар, Бахчисарай, Судак, Керч, Перекоп, Армянськ, XIX ст.

ABSTRACT

The annexation of Crimea to Russian Empire marked a new stage in the development of the peninsula. XIX century became a determinant for the cities of Crimea: moderate development in the first half of the century, then a prolonged crisis due to the Eastern war, and after the statement of capitalist relations and the economic recovery. A brief overview of the development of Simferopol, Evpatoria, Sevastopol, Yalta, Feodosiya, Old Crimea, Karasubazar, Bakhchisarai, Sudak, Kerch, Perekop and Armyansk in the XIX century presented.

Keywords: Crimea, Russian Empire, cities, Simferopol, Evpatoria, Sevastopol, Yalta, Feodosiya, Old Crimea, Karasubazar, Bakhchisarai, Sudak, Kerch, Perekop, Armyansk, XIX century.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В первой половине XIX в. в Крыму происходили процессы расширения старых и развития новых городов. Тут закладывались основы будущих культурных и курортных центров. Последствием Отечественной войны для Крыма стала чума, свирепствовавшая на полуострове в 1812 г. Спустя 5 лет торговля оживилась, местное население несколько обогатилось, что дало толчок к развитию городов [14, с. 18]. Царская власть пыталась создать на полуострове условия для отдыха и параллельно рассматривала его в своих стратегических и геополитических планах. В этот период отток крымских татар приостановился. Население, наоборот, несмотря на голодные 1833–1834 гг. и первую самую сильную холеру в этот же период [8, с. 197], увеличивалось, что в целом благоприятно сказалось на развитии экономики региона. Открывались образовательные, социальные, культурные, медицинские, благотворительные и другие учреждения. Жизнь населения полуострова налаживалась.

Вторая половина XIX в. началась для Крыма войной, разрушившей экономику и быт полуострова, второй массовой эмиграцией крымских татар. Лишь в 1870-е годы по разным причинам (в том числе благодаря прокладке железнодорожного полотна, развитию пароходства) начали набирать обороты капиталистические отношения, ускорившие экономическое развитие, градостроительство. В этот период восстановительные работы почти закончились. Практически полностью разрушенный Севастополь, материально разоренные Евпатория, Симферополь, Керчь, Ялта и другие населенные пункты, усадьбы крупных землевладельцев, крестьянские хозяйства были заново отстроены. Значительным толчком к развитию городов и вообще Крыма стало развитие торговли, открытие новых рынков сбыта, создание условий для увеличения отдыхающих на крымских курортах, становившихся все более популярными. Постепенно небольшие города полуострова становились центрами торговли, туризма, образования и культуры. Таким образом, в послевоенное время города восстанавливались и развивались особым образом, некоторые же, напротив, приходили в упадок. Эти процессы происходили на фоне периодических засух, неурожаев, падежа скота, холерных эпидемий, дифтерии, налетов саранчи, филлоксеры, очень холодных зим [8, с. 198].

Анализ публикаций показал отсутствие обобщающих исследований по заявленной теме. Исключение

составляют работы исследователей-путешественников, которые жили и работали в рассматриваемый период, а также некоторые работы современных ученых [7; 9], где раскрываются отдельные аспекты изучаемой проблемы. Таким образом, необходимо проанализировать особенности развития городов полуострова в XIX в.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В начале XIX в. в Крыму было несколько городов: Симферополь, Евпатория, Севастополь, Феодосия, Старый Крым, Карасубазар, Бахчисарай, Судак, Керчь, Перекоп и Армянск. Позже городом стала и Ялта. Города были разными по национальному составу, конфессиям, культурному и социально-экономическому развитию. Для заведывания городским хозяйством практически во всех городах были учреждены Городская дума, Магистрат или Ратуша, Сиротский Суд, Словесный Суд, Городовое Депутатское Собрание, Квартирная комиссия. При этом в Карасубазаре помимо данных учреждений был Армянский Римско-католический Суд, в Севастополе – Общественный Банк, а в Керчи – Строительный Комитет и Общественный Банк [22, с. 658, 677, 734, 776, 804].

В изучаемый период одним из наиболее важных городов стал Симферополь, который находился на пересечении торговых путей. Свое название город получил в 1784 г. По данным первого статистического описания полуострова барона Игельстрома, составленным годом ранее, город Ак-Мечеть был пятым в Крыму по численности домов. В знак пестроты населения Ак-Мечеть был переименован в Симферополь, что в переводе с греческого означало «город, который собирает». Главное управление было перенесено из Карасубазара в Симферополь, что сделало его главным городом в Таврической области.

Рис. 1. Симферополь. Общий вид с северной стороны

Источник: <http://photo.qip.ru/users/few77/115021015/137268885/#mainImageLink>

После смерти Екатерины II в 1796 г. развитие города приостановилось, он даже потерял свое название. Лишь в 1802 г., после открытия Таврической губернии, губернский город вновь получил название «Симферополь». В следующем году здесь насчитывалось 197 лавок, 12 кофеин, 13 постоянных дворов, 16 трактиров, питейных домов и бузен, 11 кузниц и 20 пекарен. По описанию путешественников, в течение первой половины XIX в. Симферополь оставался небольшим городом. Традиционно центром деловой жизни здесь был базар. Располагаясь в центре полуострова, Симферополь в первой половине XIX в. не был ни промышленным, ни торговым центром. Эти статьи доходности города обеспечивали только собственные нужды населения. Даже по торговле местным вином, фруктами, табаком Симферополь считался наиболее слабым по спросу рынком [8, с. 248–250].

В Симферополе отчетливо выделялись две части. Первая часть формировалась длительное время и была в восточном стиле: улочки и переулки были небольшими и извилистыми, окна домов выходили во внутренние дворы, виднелись высокие минареты семи мечетей. Здесь преимущественно проживали крымские татары (в 1783 г. – 308 домов). За этой частью осталось старое название Ак-Мечеть. Вторая часть начала формироваться после присоединения полуострова к Российской империи, поэтому имела европейский вид: улицы распланированы по устройству и положению, здания были капитальными, имелся бульвар, нижняя часть которого примыкала к Салгиру, были заложены фруктовые сады, придававшие городу освежающий вид. В этой части проживали христиане, преимущественно русские (к началу XIX в. – 23 дома) [17, с. 137] (см. рис. 1).

В начале XIX в. в Симферопольском уезде проживало около 45 тыс. чел., собственно в городе – чуть более 2 тыс. чел. разных национальностей [15, с. 200, 209]. За полвека население увеличилось в 8,2 раза и достигло 16,5 тыс. чел. [8, с. 251]. В 1827 г. в городе насчитывалось порядка 746 домов [14, с. 23]. Развитию Симферополя способствовало строительство путей сообщения: шоссейной дороги до Алушты в 1824–1826 гг., а позже и в Ялту.

С 1833 г. начинается активная застройка города: был построен каменный мост через Салгир, два года спустя – множество каменных лавок, двухэтажных домов. В 1836 г. в Симферополе было 1014 домов. С 1838 г. улицы стали вымощенными, появились тротуары, строились здания богоугодных, странноприимных (больницы-приюты для обездоленных и людей с ограниченными возможностями) заведений. Строительство стало еще более интенсивным с 1842 г., после утверждения генерального плана развития города. Так, уже в

1845 г. тут насчитывалось 9 церквей, 1656 домов, 489 лавок, 13 заводов и фабрик, в том числе по производству различных ваз и сосудов из крымского мрамора [22, с. 643; 14, с. 23]. Интересно, что полвека симферопольские улицы не имели официальных названий. Население использовало «народную» топонимику: «дорога на Перекоп», Базарная, Малобазарная, Госпитальная, Армянская, Греческая, Цыганская, Кладбищенская. В течение 1834–1839 гг., благодаря работе строительной комиссии по ходатайству губернатора, были даны названия главным улицам. Многие мещане строили свои дома по окраинам города в слободах: Казанской, Салгирной, Шестериковской, Железнодорожной, Жандармской и др.

Симферополь к середине века продолжал быть главным городом Таврической губернии, выполняя исключительно административные функции.

За период Крымской войны население Симферополя продолжало возрастать, предположительно за счет внутренних переселенцев. Так, в 1858 г. тут проживало 25,8 тыс. чел. [22, с. 658]. Большая часть торговых операций была перенесена из традиционных центров именно в Симферополь.

В целом, во второй половине XIX в. население Симферополя увеличилось почти в 3 раза и составило 49 тыс. чел., преимущественно православных, за ними шли мусульмане, евреи, армяно-григориане и др. [15, с. 251; 16, с. IV].

В этот период в городе функционировало 5 православных, 14 домовых церквей, 6 синагог (лютеранская, католическая, армяно-григорианская, армяно-католическая, еврейская и караимская), 12 мечетей. Система образования была представлена духовной семинарией, мужской и женской гимназиями, четырехклассным городским училищем, крымскотатарскими учительскими семинарами, низшими школами всех местных национальностей и др.

В Симферополе работали разные по характеру деятельности учреждения: Ученая Архивная Комиссия, Отдел Российского Общества садоводства, Благотворительное общество, Отдел Российского общества покровительства животных, Скаковое общество, Отдел Российского общества красного креста, Городская библиотека, три клуба (гражданский, военный, купеческий), театр, библиотека «Таврика» при Губернской управе. Развивалось и печатное дело: в городе издавали газету «Крым», Губернские и Епархиальные ведомости. В Симферополе работало 4 типографии, 2 литографии, 2 книжных магазина [13, с. 55, 56]. Наличие этих и других учреждений свидетельствовало о большом экономическом, культурном, общественном, образовательном и научном потенциале города. Сюда приезжали представители интеллигенции, которых всячески поощряла местная власть.

В торгово-промышленном отношении Симферополь был не очень развитым. Однако благодаря строительству железной дороги город получил значение центрального пункта для тех, кто приезжал в Крым или выезжал из него. Наличие железнодорожного сообщения способствовало тому, что постепенно в Симферополе стали размещать склады крымских товаров на экспорт (фруктов, вина, табака, овчины), что несколько повысило промышленное значение города. Здесь работали 3 большие конфетные, несколько табачных фабрик, небольшой чугуно-литейный, два пивоваренных и свечной епархиальный заводы. В конце XIX в. важную роль в экономической жизни Симферополя стало играть садоводство. Так, в 1890 г. было вывезено более 200 тыс. пуд. фруктов [13, с. 57]. Вблизи с городом, вдоль долины Салгира, были яблоневые, грушевые, черешневые сады и табачные плантации, виноградники и др. При садах были большие питомники, из которых саженцы выкупали даже для Кавказа. Наиболее известными были сады княгини Воронцовой, Пастака, Христофорова, Щербины.

Итак, Симферополь на протяжении XIX в. преобразился, изменилось его значение, он стал разрастаться и играть все более заметную и важную роль в жизни населения Крыма.

Не меньшее значение имел уездный приморский город с древней историей Евпатория (крымскотатарское название – «Гезлев» или «Кезлев»), получивший свое название в 1784 г. По характеру строительства Евпатория почти ничем не отличалась от Симферополя и в целом имела вид маленькой крепости. По данным П. Палласа, в 1793–1794 гг. в городе проживало 4,4 тыс. чел., из которых 3,7 тыс. – крымские татары, остальные – евреи, караимы. В это время здесь было 2 торговые бани, 11 частных постоянных домов, 6 государственных постоянных дворов; 200 частных и 111 государственных лавок, 24 кофейни, 18 пекарен, 25 плотничьих и бондарных учреждений, 45 магазинов, 6 мастерских, слесарен, кузнечных; 10 кожаных фабрик, 25 питейных домов и бузень [15, с. 258].

Развитию города способствовала оживленная торговля. В Гезлев привозили шелковые ткани, сукно, пушной товар, бумага, шелк; вино, русскую, французскую водку, английское пиво; мед, бекмес, оливки, деревянное масло, сарацинское пшено, кофе, чай, табак; благородные и другие металлы, оружие, драгоценные камни, жемчуг и др. Город славился торговыми ярмарками.

В Евпаторийском уезде в 1804–1805 гг. проживало чуть более 26 тыс. чел., собственно в городе – 3,9 тыс. чел. разных национальностей [5, с. 200, 209]. Тут был построен новый порт, ставший одним из крупнейших в Крыму. Евпатория получила право на беспошлинный ввоз и вывоз товаров на 30 лет. По истечении порто-франко поголовная подать была заменена торговыми и подворовыми сборами [22, с. 676, 680]. В 1840 г. было начато строительство городской набережной. В этот период в городе проживало около 11 тыс. чел. [4, с. 92].

Инфраструктура Евпатории серьезно пострадала во время Крымской войны: город находился во власти союзников более 20 месяцев – со 2 сентября 1854 г. по 18 мая 1856 г. – и за это время был

наполовину разорен и разрушен. В феврале 1857 г. Евпатория в силу разорения на 6 лет была освобождена от уплаты некоторых видов налогов. Спустя год город был отнесен к местности 3 разряда по размеру ущерба, нанесенного в войну. Огромное количество больных и раненых привело к развитию эпидемий и, как результат, высокой смертности. Так, в 1858 г. в Евпатории проживало 6,4 тыс. чел. [22, с. 674, 678–680].

Рис. 2. Евпатория. Общий вид

Источник: <http://photo.qip.ru/users/few77115021015/137338783/#mainImageLink>

Таким образом, к середине века Евпатория была чисто коммерческим портом, одним из крупнейших в Крыму (см. рис. 2). В течение второй половины XIX в. население возросло до почти 18 тыс. чел. [4, с. 92; 16, с. IV]. Здесь численно преобладали крымские татары, украинцы, русские, караимы и греки. Хозяйственная деятельность евпаторийцев была разнообразной: занимались земледелием, овцеводством, рыболовством, промышленной добычей соли (до 8 млн. пудов ежегодно). Небогатое население легко обогащалось, работая на солевых озерах. Во время Русско-турецкой войны в результате бомбардировки в 1877 г. жилые постройки

Евпатории вновь были частично разрушены, что негативно повлияло на развитие города [9, с. 113].

Улучшению имиджа города способствовало проведение торговых ярмарок. Так, Евпатория стала одним из лучших городов полуострова. Сюда из Турции, Малой Азии и прилегающих к ней стран привозили высококачественные изделия, но продавали их дешево. Поэтому город среди большей части местных жителей Крыма считался выгодным рынком. Они привозили сюда собственные изделия, а вывозили иностранные товары в Бахчисарай, Симферополь, Карасубазар, Перекоп и в другие части северо-западного, западного Крыма, а также внутренние губернии империи [18, с. 272]. В 1890-е гг. порт ежегодно посещали около 250 пароходов и множество других судов. На экспорт из Евпатории вывозили: соль, зерновой хлеб, шерсть, шкуры волков, овчины и другое сырье. Фабрично-заводская промышленность в городе в это время была слабо развитой. Здесь функционировали паровая мельница, свечно-сальный, кирпично-черепичная и известняковый заводы [13, с. 78].

Учебных заведений в Евпатории было несколько: уездное училище, мужская прогимназия, женская гимназия, 2 городских приходских, 2 министерских (крымскотатарское и караимское) и несколько частных училищ, Александровская духовная семинария.

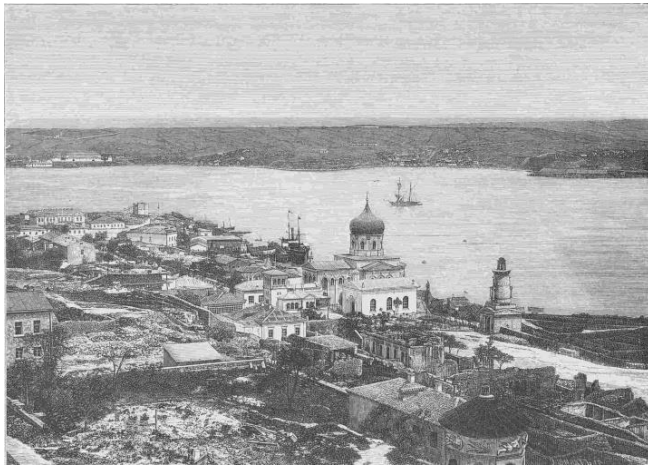
Рост населения, засушливые годы привели к тому, что в 1891 г. в Евпатории не хватало питьевой воды. После того, как пробурили скважины, в городе начали функционировать 5 артезианских колодца с качественной водой. В конце XIX в. набережная и центральная часть были застроены на европейский лад, другая часть Евпатории имела вид восточного города. Ежегодно в город на Майнаки и в село Саки приезжали тысячи отдыхающих, чтобы укрепить здоровье, восстановить силы морскими купаниями и грязелечением.

Так, в исследуемый период Евпатория, несмотря на исторические перипетии, все же развивалась. Постепенно город стал торговым центром и местом отдыха для приезжих.

В 1784 г. ахтиярская бухта, на берегах которой располагалось небольшое крымскотатарское село Ахтияр или Ак-Яр, по приказу Екатерины II была переименована в Севастополь (в переводе с греческого – славный город). В этом же году по приказу императрицы началось строительство военного порта. Город начинают позиционировать как базу военного Черноморского флота Российской империи. Так, в феврале 1804 г. Севастополь был назначен главным военным портом Черноморского флота, а для торговых судов порт города был закрыт. В 1808 г. здесь был учрежден коммерческий порт. В силу проблем с доставкой продуктов и различных товаров и с целью восстановления внутренней торговли в феврале 1820 г. севастопольский порт был вновь открыт для купеческих судов, приходящих из российских портов Черного и Азовского морей. Для строительства сюда направляли значительные средства. В начале XIX в. в Севастополе проживало 700 чел., а в 1840-е гг. вместе с военными уже насчитывалось около 42,5 тыс. чел., причем мужчины преобладали почти в 8 раз [15, с. 264; 5, с. 209; 4, с. 93; 22, с. 757]. В период с 1833 по 1846 гг. количество домов увеличилось с 1918 до 2200 соответственно [14, с. 25].

Наибольшие темпы строительства и укрепления Севастополя были при назначенном в 1834 г. командующим Черноморским флотом адмирале М. Лазаре. Строились крепостные батареи, доки, портовые сооружения. К середине XIX в. в городе насчитывалось несколько тысяч каменных домов, многие здания военного ведомства, большой военный госпиталь и ряд других учреждений. Необходимо отметить, что до

Рис. 3. Вид Севастополя [2, с. 137]

Крымской войны Севастополь был одним из наиболее развитых городов черноморского побережья, важным стратегическим пунктом в оборонном и наступательном планах.

К середине столетия Севастополь был уже военным и портовым городом и отдельным градоначальством (см. рис. 3). Начиная с 5 октября 1854 г., Севастополь в течение 11 месяцев был в осаде. Город превратили в груды камней. После Крымской войны в городе уцелели лишь 14 домов, все остальное было полностью разрушено. По договоренностям Парижского мира, в Севастополе было запрещено восстанавливать укрепления. Это повлияло в дальнейшем на развитие города, способствовало расширению торговли.

Так, в городе в 1863 г. начала работу таможня. Город был разделен на три части: Южную, Корабельную и Северную.

Севастопольские бухты Артиллерийская, Южная и Корабельная и Килебалочная вместе составляли один из лучших в мире рейдов. Население собственно Севастополя в 1858 г. насчитывало 10,29 тыс. чел. [2, с. 141–144; 22, с. 763, 776].

Прокладка в город железной дороги обеспечило возможность дальнейшего значительного развития его в промышленном и торговом отношениях. До этого промышленность была слабо развитой: кроме судостроительного учреждения Российского Общества пароходства и торговли и паровой Новороссийской мельницы крупных заводов не было. Более развитой была экспортная торговля: ежегодно на сумму 8 млн. руб. вывозили зерновые, фрукты, вина и др. Здесь было открыто много экспортных российских и иностранных контор, а также кредитных учреждений. В 1871 г. Россия отменила статью Парижского трактата о нейтралитете Черного моря, после чего Севастополь вновь приобрел прежнее военное значение. В 1890 г. коммерческий порт в городе был упразднен. Севастополь был объявлен исключительно военным портом. Такое решение привело к торможению его развития в экономическом плане [13, с. 72–74; 1, с. 159].

Население Севастополя в течение второй половины XIX в. увеличилось в 1,2 раза [4, с. 93] и достигло 27 тыс. чел. невоенных (общее количество – более 53 тыс. чел. [16, с. IV]), преимущественно православных христиан.

К концу XIX в. в Севастополе действовало около 20 учебных заведений: Константиновское реальное училище, женская гимназия, городское трехклассное училище, мореходные классы, ремесленная школа Российского общества пароходства и торговли, школа рисования, а также разные учреждения: отделение Крымского горного клуба, Биологическая станция, яхт-клуб, Морское общественное собрание, отделения Государственного банка. В городе функционировали водопровод, телефон. Ежедневно выходила газета «Крымский вестник» и др.

Наиболее популярными памятниками, которые стремились посетить путешественники, были развалины древнего Херсонеса, Херсонесский монастырь, развалины древней крепости Инкерман, остатки пещерного города и Инкерманский монастырь им. св. Климента и Мартина.

Таким образом, Севастополь на протяжении XIX в. из маленькой деревни стал большим, стратегически важным городом с развитым портом.

Не меньше изменилась Ялта – уездный и портовый город, находившийся в центре Южного берега Крыма. Город располагался на месте бывшей крымскотатарской деревни Ялиты (или Джалиты). К началу XIX в. это небольшое село состояло из 13 домов, одной мечети и церкви. Основной проблемой и препятствием для развития были труднодоступность и отсутствие дорог. По ходатайству генерал-губернатора М. Воронцова началось устройство мола и порта в Ялите. Село постепенно превращалось в центр всего побережья. При содействии М. Воронцова, в 1838 г. село было преобразовано в уездный город Ялту. В это время Ялту с Симферополем и Севастополем уже связывали шоссейные дороги. Появился свой морской порт. Дальнейшее развитие города было напрямую связано с пароходством. В 1843 г. был утвержден план застройки города. В этот период в Ялте проживало около 600 чел. и насчитывалось 78 домов [15, с. 282; 4, с. 92; 14, с. 126]. Получив статус уездного города, Ялта постепенно становилась полигоном, где апробировались крестьянская и либеральные реформы [5, с. 42–44]. Значение Крыма росло и в результате собственных интересов к нему царской семьи. В 1861 г. летняя резиденция Александра II была перенесена в Ливадию. Министерство царского двора выкупило дворец графа Потоцкого для императрицы Марии Александровны, имевшей легочное заболевание. По рекомендации врача С. Боткина, она нуждалась в лечении и отдыхе на Южном берегу Крыма, где были для этого благоприятные климатические условия, схожие с теми, что были на курортах в Италии и Франции [10, с. 78]. С каждым приездом императорской семьи на полуостров,

принимались важные политические решения, проходили двусторонние встречи высоких должностных лиц и т. д.

На Южный берег начали интенсивно прибывать промышленники и финансисты. Они дешево скупали земли, принадлежавшие дворянам. При этом имели место даже спекуляции с землей [11, с. 178].

По словам путешественников, в 1861 г. Ялта была еще лишь рыбацким поселком и, когда императорская семья построила в 4 верстах отсюда, в Ливадии, одну из своих летних резиденций, она превратилась в своеобразный гибрид: еще не город, но уже и не село [3, с. 6].

Коммунальное хозяйство Ялты постепенно развивалось. У предпринимателей появились дополнительные возможности заработка. Строились частные дома, дачи, открывались новые магазины, лавки, трактиры, мелкие ремесленные, пищевые, швейные, обувные предприятия, экипажные мастерские. Среди предпринимателей наиболее многочисленной группой были купцы, торговцы, владельцы трактиров. В 1863 г. в городе было 82 имений и гостиниц, 7 трактиров, харчевен и кабаков, 27 мелких промышленных заведений, аптеки, типографии, несколько бакалейных магазинов, постоянный двор, транспортные услуги, которые обеспечивались девятью извозчиками. Город имел три улицы: Бульварную, Елизаветинской и Почтовую [5, с. 44].

В 1871 г. Ялта получила статус города с функциями самоуправления. Годом ранее в здесь была образована городская дума, состоявшая из 30 гласных. Выборы проводились по упрощенной системе: с 1500 жителей города в списки избирателей попадало 80 чел. В основном это были владельцы недвижимого имущества, которое обшчитывалось на сумму более 500 руб., купцы первой и второй гильдии, князья и графы, генералы, государственные служащие. Крестьяне лишались права голоса. Первым городским головой был С. Галахов – владелец престижного отеля. Ключевые управленческие должности занимали специалисты курортно-туристического бизнеса, что положительно влияло на экономику города.

В 1873 г. в Ялте появились новозаселенные места между реками Быстрой и Водопадная. Здесь в результате частных капиталовложений была обустроена Набережная улица. Сводились дачные и частные дома. Таким образом, сначала застраивалась часть, которая получила название «Новый город». Характерной особенностью Ялты второй половины столетия был разительный контраст в застройке отдельных частей города. Старый город несколько отличался от Нового, поскольку здесь селились преимущественно крестьяне и ремесленники. Дворяне, купцы, торговцы заселяли Новый город, где почти ко всем дворам поставлялась питьевая вода из главного городского водопровода, улицы освещались, поливались и подметались при необходимости.

Рис. 4. Вид Ялты

Источник:

<http://photo.qip.ru/users/few77/115021015/?sort=rating&page=52>

В городе активно велось строительство. В 1864-1901 гг. количество жилых домов выросло почти в 30 раз – с 53 до 1582. В 1898-1902 гг. велось строительство имений в Массандре и в 1909-1911 гг. – в Ливадии. В 1896 г. в административно-территориальные границы города вошло Заречье с площадью 236 дес., в 1911 г. – Верхняя Аутка и Ливадийская Слобода. Развитие города сдерживалось из-за нехватки свободной территории [5, с. 48-49] (см. рис. 4).

Разработанный в 1880 г. план развития города включал интересы и частных владельцев. Эпидемиологическое состояние города оставалось плохим. Отсутствие элементарных удобств и антисанитарные условия приводили к частым вспышкам эпидемий. Земство постоянно ходатайствовало о необходимости улучшения быта населения, упорядочении курортной инфраструктуры, обустройстве улиц, водопровода и канализации. Попытки усовершенствовать

водоснабжение не решало проблем, усложнявших бытовые условия горожан. После капитального ремонта водопровода Ялта получила достаточное количество питьевой воды. Большинство жителей пользовалось водой из собственных колодцев. В этот же период была построена канализация. Сначала ее подводили в частные дома, владельцы которых могли покрыть материальные расходы [5, с. 56].

Уже в конце XIX в. Ялту называли «центром крымских туристов, крымских дачников, крымских больных» [1, с. 6]. Это была наиболее многолюдная и самая дорогая станция по оздоровлению. Больные туберкулезом находили в Ялте облегчение; лечились здесь морем, кумысом, виноградом, даже воздухом. Город привлекал внимание и тем, что был наиболее развитым на полуострове: здесь было несколько крупных и добротных отелей, газ, водопровод, тротуары, разнообразные магазины, товары, извозчики, прислуга, врачи, паровозное и телеграфное сообщение и т. п. Ялта становилась популярным местом отдыха и больше других городов была похожа на центр цивилизованной европейской жизни [12, с. 241, 242].

В конце XIX в. здесь проживало около 13 тыс. чел. (преимущественно православные, евреи,

мусульмане), что было в 21,6 раз больше того же показателя 1840-х годов [16, с. IV; 4, с. 92]. В городе было 2 православные, лютеранская и католическая церкви, синагога. В Ялте работали Александровская мужская, женская прогимназии, а также ремесленное училище и 3 начальных училища; несколько благотворительных учреждений, отделение Крымского горного клуба и др. [13, с. 71].

Таким образом, Ялта одной из первых была втянута в водоворот капиталистических отношений и быстро стала важным транспортным пунктом. Этому способствовали выгодное географическое положение и относительно быстрое развитие помещичьего землевладения. А Южный берег Крыма постепенно приобретал статус важного центра решения сложных вопросов мирового масштаба. Именно здесь определялись векторы так называемой Балканской и Восточной политики Российской империи.

Город Кафа, переименованный турками в Кефе, был достаточно развитым во времена Крымского ханства. Этому способствовали удобный порт и оживленная торговля. Город пользовался особой популярностью. Название «Феодосия» в переводе с греческого означает дар божий [15, с. 285]. В апреле 1787 г. город стал уездным. С 1798 г. за счет порто-франко были сняты торговые и иные ограничения. Предполагалось, что тут будут селиться преимущественно греки, им предоставлялись льготы. В октябре 1802 г. в Феодосии было сформировано градоначальство. В феврале 1804 г. город был выбран местом культурного развития виноградарства и садоводства. Было принято решение привезти специалистов по данным отраслям сельского хозяйства [22, с. 695].

В начале XIX в. в Феодосии было построено 3 гостиницы. Торговля к этому периоду несколько ослабла. Торговали, главным образом, пшеницей, тонкорунной шерстью, невыделанной кожей. Привозили в Феодосию турецкий табак, уголь, пшено, кофе и фрукты, а во внутренние города империи вывозили, помимо иностранных товаров, крымское вино, сельдь, копченую кефаль, соль.

Несмотря на усилия властей, население города не увеличивалось, поэтому в декабре 1810 г. был дан указ переселить в Феодосию 200 семей крымских татар и предоставить им такие же льготы, что имели остальные жители города [22, с. 695, 696]. Так, в начале XIX в. здесь проживало 440 чел., а в 1840-е гг. – около 9,5 тыс. чел. [4, с. 92]. Н. Мурзакевич в 1846 г. так писал о Феодосии: «... славная Кафа ... одна из всех городов Новороссийского края не сделала успехов в усовершенствовании своем. Оставленная капиталистами, переселившимися в другие выгодные места, лишенная хлебного подвоза по отдаленности расстояния и по неимению потребителей, при всех пособиях правительства, не делает успехов ...» [14, с. 27].

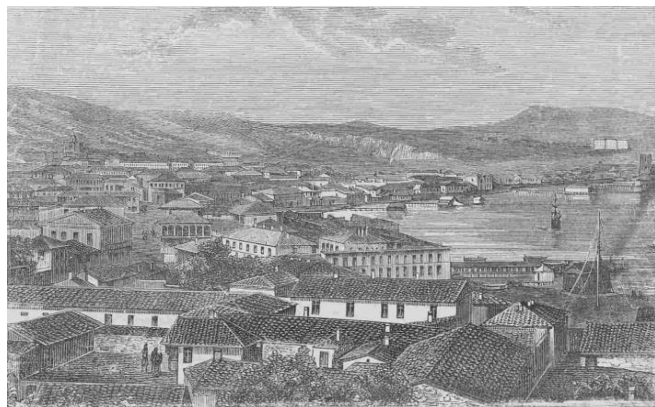

Рис. 5. Вид Феодосии с моря [2, с. 190]

После Крымской войны Феодосия восстанавливалась медленно. Население уменьшилось до 7,7 тыс. чел. [22, с. 716]. В 1859–1860 гг. здесь французскими специалистами велись работы по прокладке железной дороги, которые были приостановлены из-за финансовых злоупотреблений местной администрации. Почти через 40 лет эти работы возобновили, и Феодосию соединили железнодорожным сообщением с линией Севастополь–Лозовая. Этот фактор способствовал увеличению населения к концу столетия в 2,4 раза – до 24 тыс. чел. [16, с. IV]. В основном здесь проживали караимы, пришедшие с Мангупа и Чуфут-Кале, а также греки и армяне.

Именно в это время давняя соперница Константинополя начала превращаться в один из первых городов Крыма. Однако город почти не выходил за пределы генуэзских укреплений (см. рис. 5). Указом Александра III Феодосия стала торговым портом на Черном море, а Севастополь – военным. План торгового порта города был разработан в 1888–1889 гг. инженерами Брандтом и Наумовым, который воплощал в жизнь в течение 4 лет А. Бертье-Делагард. Официальное открытие состоялось в сентябре 1895 г.

Жители, в основном, занимались садоводством, рыболовством (Феодосийский залив изобиловал султанкой, камбалой, кефалью, сельдью, устрицами), торговлей. Объемы торговых оборотов быстро увеличивались, что было связано с окончанием строительства порта. Развито было пассажирское пароходство: ежедневно из порта города в разные порты Черного и Азовского морей отходили пароходы. Каждые две недели французская пароходная компания направляла товаро-пассажирские пароходы, которые шли по сообщению Марсель–Батуми–Феодосия. На экспорт шли пшеница, мука, шерсть, кожи, фрукты, вино, рыба. В городе функционировали 2 табачные фабрики, паро-водяно-мольный, пивоваренный, 5 кирпично-черепичных, рыбный и желудочно-струнный заводы, 4 завода искусственных минеральных вод [13, с. 62–63].

В исследуемое время в городе была достаточно развита инфраструктура: здесь функционировали клуб, театр, мужская и женская гимназии, учительский институт с городским училищем при нем, четырехклассное городское училище, мореходные классы, частные училища (армяно-григорианское,

караимское, 2 еврейских, 3 крымскотатарских) и несколько начальных училищ, государственный банк, 4 православные, лютеранский и римско-католический, 3 армяно-григорианских храма, еврейская и караимская синагоги, 4 мечети. Не утратила Феодосия своего значения и в качестве места отдыха и лечения виноградом. Так, путешественники и отдыхающие могли посетить музей древностей, картинную галерею Айвазовского [3, с. 3, 15–18; 12, с. 217–218].

Рис. 6. Путевой дворец в Левкополе

Источник: <http://crimeahistor.livejournal.com/6338.html>

табаководством, виноградарством [20, с. 71 (5); 13, с. 65; 4, с. 92].

Еще один заштатный город в Симферопольском уезде Карасубазар в начале XIX в. имел чисто восточный характер (см. рис. 7). Здесь проживало 5,5 тыс., а в 1840-е гг. – 11,7 тыс. чел., преимущественно

Рис. 7. Карасубазар в первой половине XIX века

Источник: <http://crimeahistor.livejournal.com/6338.html>

крымские татары, армяне и караимы. В городе было 1375 домов [15, с. 298; 4, с. 92, 112]. Во второй половине столетия этно-национальная картина изменилась: здесь уже жили русские, крымские татары, армяне, евреи, караимы, цыгане. В 1858 г. в Карасубазаре проживало 15 тыс. чел., что, вероятно, было связано с внутренним переселением. К концу столетия население уменьшилось и составляло около 13 тыс. чел. [22, с. 735; 16, с. IV]. До массовой эмиграции крымских татар в Турцию Карасубазар считался самым развитым городом полуострова в промышленном и торговом плане, в том числе благодаря своему выгодному расположению, наличию садов, виноградников, выращиванию зерновых культур.

Во второй половине XIX в. Карасубазар был похож на большой склад товаров местного производства, сафьяна, бурок (накидок или плащей без рукавов из козьей шкуры), восточной одежды, металлических изделий. Складывалось впечатление, будто весь город состоял только из торговых лавок (караван-сараев), кофеин, постоялых дворов. Благодаря климатическим условиям окраины Карасубазара были главными поставщиками капусты, картофеля, различных овощей, в первую очередь, для Симферополя, где всего этого не хватало [12, с. 216].

Хозяйственная деятельность в Карасубазаре была представлена табаководством, садоводством, огородничеством, торговлей, извозом, изготовлением доспехов, черенков, ножей и др. В городе работали 4 табачные фабрики, 6 кожевенных, 2 кирпично-черепичных, 4 мыловаренных и свечно-сальных завода и 4 паро-мукомольные мельницы. Примечательно то, что продукты первой необходимости стоили здесь дешевле, чем в любом городе Крыма.

В Карасубазаре существовала развитая образовательная система, куда входили: двухклассное министерское училище, 8 медресе, 15 мектебов (крымскотатарских училищ). Здесь функционировали 2 православных и армянский храмы, несколько мечетей [13, с. 58].

Таким образом, Карасубазар представлял собой центр торговли, откуда поставлялись продукты в другие части полуострова.

Бывшая столица крымских ханов, заштатный город Симферопольского уезда, Бахчисарай (в переводе с турецкого – садовый дворец) из городов Крыма больше всего сохранил вид крымскотатарского города (см. рис. 8). В городе была развита промышленность. Почти все население – ремесленники или

торговцы – продавали за границу овечью шерсть, а в другие крымские города отсюда вывозили овчину, табак местных плантаций, татарские седла и др.

Бахчисарай был религиозным и национальным центром мусульманского Крыма (своеобразной столицей крымских татар), его маленьким Стамбулом и маленькой Меккой. В начале XIX в. численность населения достигала 10 тыс. чел., к 1840-е гг. – 12,6 тыс. чел. В городе насчитывалось порядка 2220 домов, из них казенных – 2 [15, с. 302; 4, с. 92, 112].

Рис. 8. Вид на Бахчисарай

Источник: <http://acrimea.narod.ru/p7.htm>

сфера обслуживания на восточный манер, был главный рынок по продаже лошадей. Город выступал центром фруктовой торговли. Здесь располагался еще и центр мелкой промышленности, различных сафьянных изделий, седел, мешт (легких сапог), бурок, овечьих шапок, чеканных поясов, медной посуды и др. Обувь бахчисарайских мастеров пользовалась спросом у всего местного населения полуострова [3, с. 6; 1, с. 119].

Ханский дворец привлекал внимание отдыхающих и путешественников, желавших насладиться картинами восточной жизни. Также путешественники интересовались Успенским монастырем, Чуфут-Кале, Иосафатовой долиной (старое караимское кладбище вблизи Чуфут-Кале), горой Тепе-Кермен, Черкес-Кермен, источником св. Анастасии и др. Своеобразной достопримечательностью Бахчисарая были более 190 фонтанов с чистой питьевой водой. Наиболее популярным товаром, который пользовался большим спросом, были шитые золотом чадры (или покрывала), туфли, сумки, кушаки (пояса с массивными бляхами из серебра, часто инкрустированные полудрагоценными и драгоценными камнями) [13, с. 59; 12, с. 220, 222, 223].

Так, Бахчисарай в исследуемый период, перестав быть столицей полуострова, оставался центром духовной, культурной, религиозной жизни крымских татар.

Рис. 9. Судак. Берег

Источник:

<http://photo.qip.ru/users/few77/115021015/137271907/#mainImageLink>

Во второй половине XIX в. население увеличилось примерно на 3 тыс. чел.: здесь проживало 10–12 тыс. крымских татар и около 2 тыс. чел. других национальностей [13, с. 59; 2, с. 92].

В этот период в Бахчисарае было 36 мечетей, православная и армянская церкви, караимская и еврейская синагоги, несколько мектебов и 2 приходских училища. Здесь работал печатный орган крымских татар – газета «Терджиман» («Переводчик»), выпускавшаяся на крымскотатарском языке.

Железной дорогой через Севастополь Бахчисарай был соединен с севером империи. Также была шоссейная дорога на Ялту. В городе функционировало 16 различных заводов, развивались кустарные промыслы,

Центром производства вина и торговли виноградом в Крыму были Судак и его долина (см. рис. 9). Вблизи города были сады. Усадьбы садовладельцев располагались по всей Судакской долине. Город играл роль небольшой столицы местного виноделия. Отсюда вина в большом количестве вывозили и сухопутными путями во внутренние губернии Российской империи, и морем в Таганрог, где их закупали местные фабрики для выработки различных сортов и марок «иностранных вин». Если южнобережные вина стоили 3–6 руб. за ведро, то в Судак – 0,5–1 руб. за ведро. Такие цены содействовали большому спросу на продукцию, произведенную именно здесь [5, с. 251]. В 1858 г. тут проживало около 400 чел.

[22, с. 754].

К началу XIX в. Керчь была небольшим поселком. В октябре 1821 г. с принятием первого плана города был открыт Керченский порт и учреждена должность Керчь-Еникальского градоначальника. Здесь был основан «полный карантин» (все суда, которые шли из Черного моря в Азовское, проходили обязательный карантин). Это стимулировало развитие города. Для развития судостроения в бюджет города было выделено 150 тыс. руб., из которых под залог беспроцентно на 4 года выдавали по 2 тыс. руб. для строительства каботажного судна определенного

размера и формы. В 1827 г. эту сумму удвоили, а, начиная с 1837 г., уже разрешалось выдавать на 1-3 судна по 4 тыс. руб. на каждое [22, с. 787].

Рис. 10. Керчь. Базар

Источник:

<http://photo.qip.ru/users/few77/115021015/137270441/#mainImageLink>

Из всех зданий более-менее пригодными для жилья было 380, остальные были полностью разрушены или серьезно повреждены и непригодны для использования [22, с. 784].

После восстановительных работ Керчь приобрела ухоженный вид. Город был людным и упорядоченным торговым центром, имел постоянное морское сообщение с Кавказом, Таганрогом, Одессой. Торговали в Керчи рыбой, солью, мукой, зерном. Керченский порт выполнял важную функцию пункта зимовки черноморско-азовского каботажного – здесь ежегодно зимовало около 200 судов [2, с. 258].

В конце XIX в. промышленность Керчи составляли: ловля сельди ежегодно около 5 млн. шт.; цементный завод (производил цемент из местного «цементного мергеля»); каменоломни керченского строительного камня; 6 больших паровых мельниц, очень большая по тем временам табачная фабрика грека К. Месаксуды, основанная в 1867 г. (здесь работало в разные годы от 500 до 1000 рабочих) [13, с. 64].

В конце XIX в. в городе проживало более 33 тыс. чел., преимущественно православные и иудеи. По сравнению с показателем 1840-х годов численность населения увеличилась в 2,8 раза [16, с. IV; 4, с. 93].

В Керчи действовали Александровская мужская, женская общественная гимназии, Кушниковский институт благородных девиц, мореходные классы 2 разряда, ремесленное училище, ряд народных школ. Среди памятников, которые стремились посетить путешественники, были музей древностей, действовавшая древняя церковь им. святого Иоанна Предтечи (построена в 717 г.), грязевые сопки. В Керчи находилось грязелечебное учреждение, где лечили больных с помощью рапы, грязи, серными ваннами и т. д.

Рис. 11. Вид на Перекоп

Источник: <http://acrimea.narod.ru/p7.htm>

На севере полуострова располагался уездный город Перекоп (см. рис. 11). До прокладки железной дороги в Крым город был довольно оживленным, ведь через него проходил путь из Российской империи на полуостров. Ежегодно по этому пути перемещалось более 100 тыс. загруженных солью и рыбой фур. После Перекоп потерял свое стратегическое значение и постепенно стал приходить в упадок. Местные жители страдали от недостатка питьевой воды. Здесь функционировали православный храм, мечеть, трехклассное городское училище, женское учебное училище. На промышленном уровне занимались добычей соли. Вместе с Армянским Базаром насчитывалось от 5,5 до 6,8 тыс. чел. [13, с. 81; 21, с. 22].

Армянский Базар или Армянск – пригород Перекопа. Здесь армяне и греки торговали овчинами, шерстью, солью. В конце XIX в. в Армянске действовали православный и армяно-григорианский храмы, 2 синагоги. Обучение местных жителей происходило в женской прогимназии, двухклассном городском училище, армянском, караимском и крымскотатарском училищах [13, с. 82].

ВЫВОДЫ

Таким образом, довольно быстро развивались города Крыма в первой половине XIX в. Несмотря на постоянные миграционные процессы, численность населения постепенно увеличивалась. Этому способствовала политика власти, которая поощряла колонистов к переезду на полуостров. Города менялись внешне: становились более европеизированными, постепенно начинали играть важную роль в экономике региона.

В течение второй половины XIX в. миграционные процессы и изменения этнического состава наложили отпечатки на общем развитии городов Крыма: некоторые процветали, другие приходили в упадок. Высокая степень религиозности, увеличение процента городского населения (в конце века показатель достиг 44% [21, с. 18]) было общехарактерным на полуострове в исследуемое время. В городах в достаточном количестве работали разнообразные по характеру, направлениям деятельности учреждения, которые, безусловно, способствовали экономическому развитию, повышению уровня образованности населения, популяризации отдыха в Крыму.

В торговом отношении наиболее развитыми были Феодосия, Евпатория, Карасубазар, Керчь; в курортно-развлекательном – Ялта. Бахчисарай привлекал внимание отдыхающих и путешественников, торговцев своим восточным видом. Симферополь выполнял функцию центрального административного города полуострова, Севастополь был главным военным портом.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Безчинский А. Путеводитель по Крыму / А. Безчинский. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. и Ко, 1904. – 462 с.
2. Березин К. Очерк VII. Портовые и другие города на Черноморско-Азовском побережье / К. Березин // Живописная Россия. Отчество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общ. ред. П. П. Семенова. – СПб. – М. : издание товарищества М. О. Вольф, 1898. – С. 135–154.
3. Бертрен Л.-А. [Луи де Судак] Сочинения по истории Крыма / Л.-А. Бертрен [Луи де Судак]. – Москва–Augsburg. – 2003. – 42 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://imwerden.de/pdf/louis_bertren_sochinenija.pdf
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 2. Таврическая губерния / по рекогносцировке и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Н. Б. Герсиванов. – СПб. : Типография Департамента Генерального Штаба, 1849. – [4], 225, 50 с., [16] л. табл.
5. Герман К. Описание Таврической губернии / К. Герман // Статистический журнал. – 1806. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 173–242.
6. Городские поселения в Российской империи. Том IV. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1864. – 805 с.
7. Дмитриев В. В. роль градоначальству в улучшении благоустройства городов Крыма (XIX – начало XX века) / В. В. Дмитриев // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 52, Т. 1. – С. 19–23.
8. Завадовский А. Г. Сто лет жизни Тавриды. (В память празднования столетнего юбилея присоединения Крыма к России 1783–1883 гг.). – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1885. – 324 с.
9. Кутайсов В. А. Евпатория : Древний мир. Средние века. Новое время / В. А. Кутайсов, М. В. Кутайсова. – М. : ИД «Стилос», 2007. – 284 с.
10. Макаров М. Историко-краеведческий очерк / М. Макаров. – Симферополь : Крымиздат, 1956. – 212 с.
11. Мальгин А. В. Русская Ривьера / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2004. – 352 с.
12. Марков Е. Очерк X. Крым и его особенности / Е. Марков // Живописная Россия. Отчество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общ. ред. П. П. Семенова. – СПб. – М. : издание товарищества М. О. Вольф, 1898. – С. 187–260.
13. Очерк Таврической губернии в историко-географическом отношении (реферат по родиноведению) / сост. П. Татаринов. – Симферополь : Типография Спиро, 1894. – 96 с.
14. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т. е. с 1820-го по 1846 год / сост. Н. Мурзакевич. – [Одесса : б. и.], ценз. 1846. – [2], 88 с.
15. Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврического губернского статистическим Комитетом / сост. под ред. К. В. Ханацкого. Вып. 1. – Симферополь : Типография Правления Таврической губернии, 1867. – [4], 519, 103, 21 с., 7 л. ил.
16. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XLI. Таврическая губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – [6], XXVI, 310 с.
17. Полонская Н. Д. Первые десять лет Симферополя (с двумя планами) / Н. Д. Полонская // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1918. – Выпуск 55. – С. 135–144.
18. Попов И. С. Очерк XI. Крым в его прошлых судьбах / И. С. Попов // Живописная Россия. Отчество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общ. ред. П. П. Семенова. – СПб. – М. : издание товарищества М. О. Вольф, 1898. – С. 261–298.

19. Поспелов С. Зарождение капитализма в Крыму / С. Поспелов, М. Максименко. – Б. м. – 1995. – 28 с. («Крымский дневник», спец. вып.).
20. Путеводитель по Крыму. С историческим описанием достопримечательности Крыма. Для путешественников / под ред. Ф. В. Ливанова. – М. : Типография Т. Рис, 1875. – 520 с.
21. Статистика населения // Памятная книжка Таврической губернии. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX. Отдел II / Сост. Статистическим бюро Таврического губернского земства под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Издание Таврической Губернское земской управы, Типография газеты «Крым», 1889. – 107 с.
22. Ширяев С. Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII – первой половине XIX в. / С. Ширяев // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 169–186.

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КІНОФІКАЦІЇ В УРСР у другій половині 1960-х – 1980-х роках

Ховайба Наталя Григорівна
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, методист Наукової частини (Україна)
e-mail: natalia-khovayba@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі матеріалів фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та інших джерел розглядаються особливості розвитку кінофікації УРСР у другій половині 1960-х – 1980-ті рр. як у місті, так і на селі. Розкрито значення цього процесу для реалізації пропагандистських засад радянської політичної системи.

Ключові слова: кінофікація, кіноустановки, кінотеатри, ідеологія, тоталітаризм.

РЕЗЮМЕ

На основе материалов фондов Центрального государственного архива высших органов власти и других источников рассматриваются особенности развития кинофикации УССР во второй половине 1960-х – 1980-е гг. Раскрыто значение этого процесса для реализации пропагандистских задач советской политической системы.

Ключевые слова: кинофикация, киноустановки, кинотеатры, идеология, тоталитаризм.

ABSTRACT

Characteristics of the film shows provision in the USSR in the second half of the 1960s – 1980s, both in cities and villages, are being studied on the basis of the materials from the Central State Archive of higher authorities and other sources. The importance of this process for strengthening of the foundations of the Soviet propaganda system has been disclosed.

Keywords: film shows provision, film projection units, cinemas, ideology, totalitarianism.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Мистецтву кіно, як наймасовішому та найвпливовішому, приділялася велика увага з боку радянської держави. Ідеологічний формат розвитку кінематографії залишався незмінним впродовж багатьох десятиліть, його догматизм та консерватизм стали потужним деформуючим фактором суспільної свідомості.

Кіно мало сприяти вихованню комуністичної свідомості людей та зміцненню зв'язків з практикою соціалістичного будівництва. Основний методом, яким мали послуговуватися кіномитці у творчості, був соціалістичний реалізм, на основі якого створювалися «високохудожні твори, які б прославляли героїчні звершення радянського народу – будівника комунізму» [7, с. 80].

Найбільше розширення мережі кінофікації припадає на період другої половини 1960-х – 1980-ті рр. – так званий період «застою», який характеризується посиленням ідеологічного тиску на всі сфери життя і особливо на кіно як важливий засіб пропаганди радянського способу життя. Тому масове будівництво кінотеатрів в містах та використання пересувних установок в сільській місцевості припадає саме на даний період.

Кінофікація – це система заходів з розвитку кінопрокату, розширення мережі кінотеатрів та збільшення кількості місць у них. За радянських часів у СРСР кінофікація була важливим базовим фактором для ідеологічного впливу на населення країни і мала потужне державне організаційне та фінансове забезпечення [1, с. 181].

Дана проблематика в історіографії розкрита переважно на матеріалі 1920–1930 рр. Зокрема, у працях О. М. Кузюк «Кінофікація УРСР у 30-ті роки» [6], Р. В. Росляка «Планування та здійснення кінофікації українського села: 30-і роки XX століття» [11], Б. В. Змерзлого «Розвиток національного кіномистецтва та кінофікації Кримських татар 1920–30 рр.» [3], І. П. Задерейчука «Розвиток кіномережі в місцях компактного проживання німецької етнічної групи в Криму в 20–30-ті рр. XX ст.» [2]. Побіжно дане питання висвітлено в статті А. С. Поліщука «Розвиток мережі клубних закладів на Вінниччині у середині 60–80-х рр. XX ст.» [9], І. М. Романюк «Рівень кінофікації сільських закладів культури у 50-ті – 60-ті роки» [10].

Проблема розвитку кінофікації УРСР у другій половині 1960-х – 1980-х рр. майже не досліджувалася в радянський період та не представлена в історіографії періоду незалежності України. Для висвітлення даного питання велике значення мають архівні матеріали, зокрема фонди Центрального державного архіву вищих органів влади (фонд 3863), які містять інформацію про стан обслуговування кіномережі як у містах, так сільській місцевості, фінансування будівництва кінотеатрів та інші проблеми.

Завданням даної статті є дослідити розвиток кінофікації в УРСР в означений період та показати її місце і роль в ідеологічній політиці влади.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання розвитку кінофікації було у віданні Головного управління кінофікації і кінопрокату Державного комітету Ради Міністрів по кінематографії. Дане управління мало монопольне право прокату фільмів на території УРСР, визначало його репертуарну політику, керувало тиражуванням і розподілом фільмокопій [31, арк. 207].

18 вересня 1964 р. Державним комітетом Ради Міністрів по кінематографії було прийнято «Положення про інспекцію по контролю за кінорепертуаром Головного управління кінофікації та кінопрокату» №291. Згідно затверджених норм, Інспекція по контролю за кінорепертуаром Головного управління кінофікації та кінопрокату контролювала випуск, прокат і демонстрацію кінофільмів виробництва кіностудій республіканського підпорядкування, призначених для демонстрування в межах УРСР. А також слідувала за оформленням кінофільмів, видачею дозвільних посвідчень і контролювала друк, що відповідало загальній меті формування системи партійного ідеологічного контролю [17, арк. 1–2].

Наступним кроком у посиленні контролю за кінопрокатом в республіці стала постанова ЦК КПУ «Про стан і заходи поліпшення кінообслуговування населення Української РСР» від 16 квітня 1965 р. В ній йшлося про проблеми, які мають місце на селі щодо матеріальних можливостей демонстрацій кінострічок, а також наголошувалося на нерівномірному розміщенні кіномережі. Наприклад, у Черкаській, Херсонській, Кримській, Запорізькій областях кіноустановки були майже в кожному населеному пункті, що сприяло високому рівню відвідування глядачами. На противагу цьому, в таких областях як Львівська, Сумська, Полтавська, Київська, Волинська, Чернігівська відвідуваність сягала лише 6–9 разів демонстрацій фільмів на рік. Така негативна тенденція була зумовлена відсутністю клубних приміщень для кіноустановок. Для вирішення даної проблеми на кінець 1965 р. планувалося забезпечити стаціонарним обладнанням для перегляду фільмів «всі населені пункти, які мали понад 100 дворів» [13, арк. 1–2].

В цьому ж році було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР «Про звільнення міських і сільських кіноустановок від податку з валового збору від дитячих кіносеансів», що мало на меті сприяти розвитку дитячої кінематографії. Передбачалося, що діти могли безкоштовно переглядати кінострічки, у тому числі пропагандистського характеру [13, арк. 46]. У 1974 р. було видано Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення діяльності добровільних народних дружин по охороні суспільного порядку». За нею на контор по кінопрокату покладался широкий показ кінофільмів про діяльність добровільних народних дружин і органів міліції по охороні суспільного порядку. До основних фільмів додавати короткометражні документи даної тематики, особливо в дитячих та молодіжних кінотеатрах. Демонструвати такі фільми: «Опасный возраст», «Сотрудник уголовного розыска», «Товарищ милиционер», «Такая у нас служба» [22, арк. 68–69].

Важливим центром для координації кінопрокату в республіці мав стати Республіканський будинок кіно у Києві, постанову про будівництво якого було прийнято 17 червня 1965 р.. Щоправда, коштів було виділено недостатньо, через що правління Спілки кінематографістів СРСР мало шукати можливості забезпечити асигнуваннями в межах кошторисної вартості будівництва. І, не зважаючи на всі труднощі, у 1974 р. Республіканський будинок було відкрито [15, арк. 109].

На 1 липня 1966 р. державна кіномережа республіки налічувала 23544 кіноустановки, в тому числі 2684 в містах і 20860 в сільській місцевості. Це були достатньо прибуткові установи, наприклад, якщо план доходів на даний рік по кіномережі республіки складав 164.450 тис. крб., що було на 6.733 тис. крб. більше за план 1965 р. [14, арк. 26].

Піклувалася держава і про будівництво кінотеатрів. Так, за перше півріччя 1966 р. в Україні було збудовано 24 кінотеатри: в Донецькій області – 4 у розрахунку на 2 400 місць, у Рівненській – 5 на 2 360 місць, у Запорізькій – 2 на 700 місць, у Дніпропетровській області – 3 кінотеатри на 800 місць [14, арк. 27].

У наступне десятиліття суттєво зросла мережа кінотеатрів. Глядачі охоче відвідували ці заклади, вільних місць, особливо у вихідні і святкові дні, майже не було. Так, ще в 1965 р. за сприянням виконкому Луганської обласної ради депутатів трудящих дано дозвіл на будівництво широкоекранних кінотеатрів в містах Луганську та Краснодоні, завдяки чому кіносеанси відбувалися від 10 години ранку і до 10 години вечора [28, с. 66].

В 1968 р. в Хмельницькій області закінчено будівництво та здано в експлуатацію два нових широкоформатних кінотеатрів, побудованих за рахунок Держбанку: в Держане і Дунаєвцях на 600 місць. А в сільській місцевості введено в експлуатацію 60 нових стаціонарних кіноустановок [22, арк. 40]. Того ж року у Чернівецькій області введено в експлуатацію два нових кінотеатри в м. Чернівці кінотеатр «Дружба» на 650 місць, і в м. Берегомет Вишньовського району кінотеатр «Карпати» на 300 місць [19, арк. 146].

У 1968–1969 рр. в УРСР було введено майже 1000 кіноустановок, замінено частково застарілу апаратуру, фонд державного фінансування збільшився майже на 29 млн. крб. За рахунок Держбанку в 1969 р. було збудовано 33 кінотеатри на 15 тис. місць, переобладнано 14 діючих міських кінотеатрів, для показу широкоекранних фільмів на селі збудовано на селі 970 кіноустановок [16, арк. 191]. Загалом за статистичними даними на 1969 р. в Україні працювало 20,5 тис. кіноустановок в сільській кіномережі. Проте 15 тис. установок були не пристосовані для показу широкоекранних кінофільмів через відсутність спеціального оптичного пристрою, так званих анаморфотних насадок [16, арк. 268].

З метою підвищення рівня прибутковості таких закладів, у 1966 р. Міністерством культури було розроблено типовий договір на оренду приміщень Будинку культури, сільського клубу, пересувні клубні установи (автоклуби) для демонстрації кінофільмів. В договорі визначалися дні, години та фільми, які мали демонструватися. Як зазначено у доповідній записці заступника міністра культури В. Легкодуха до Голови Комітету з питань кінематографії С. Іванова, даний договір було введено у постійну практику між міністерством і органами кінофікації [27, арк. 66].

Подальшому розширенню мережі кінофікації та кінопрокату, наприклад, сприяло Доручення Ради Міністрів СРСР «Про будівництво кінотеатрів» від 11 квітня 1972 р. [31, арк. 94–95].

Як найбільш відвідувані публічні заклади, кінотеатри вимагали систематичних ремонтних робіт. Часто на це виділялися додаткові кошти, як наприклад, для проведення разових ремонтів в кінотеатрах міста Красний Луч і м. Кременчук [23, арк. 11].

Варто зазначити, що в радянський кінопрокат включав в основному лише стрічки вітчизняного виробництва, зарубіжних картин демонструвалося дуже малий відсоток і лише ті, які не порушували радянських ідеологічних канонів. Ідеологічна спрямованість контролювалася постійно, сумлінно відбиралися фільми для демонстрування глядачеві. Фільми поетичного кіно майже не демонструвалися в радянські часи. Так, фільм «Тіні забутих предків», був у кінопрокаті республіки в 1965–1966 рр., а потім зник на довгі 20 років. Кінострічка Ю.Ілленка «Білий птах із чорною ознакою» не сподобався першому секретарю Львівського обкому партії В. Добрику і теж швидко зникла із репертуару кінотеатрів республіки. Фільм «Криниця для спраглих» (режисер Ю.Ілленко) узагалі не був випущений в кінопрокат, і з'явився тільки через 20 років – у 1989 р. [4, с. 5].

Так, 21 лютого 1972 р. розпорядженням відділу по контролю за кінорепертуаром Управління кінофікації та кінопрокату Комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР (протокол №4/72 від 27 січня 1972 р.) було знято з демонстрування кінофільм «Довгі проводи». При цьому, рекламний ролик фільму не був вилучений з діючого фільмофону і демонструвався в лютому 1972 р. в кінотеатрі «Україна» міста Києва. За таку недбалість керівництву закладу було виголошено догану [21, арк. 9].

З метою більшої популяризації і донесення ідеї радянського кіно до глядачів різних національностей 19 грудня 1967 р. прийнято постанову Комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР №144 «Про поліпшення кінообслуговування молдавського населення, яке проживає на території УРСР». На виконання цієї постанови Головне управління кінофікації і кінопрокату УРСР уклало 22 липня 1968 р. договір з кіностудією «Молдова-фільм» про дубляж фільмів молдовською мовою. Тобто, всі українські та російські фільми, які демонструвалися у кінотеатрах республіки, мали дублюватися молдовською для молдован, які проживали на території УРСР [18, арк. 56].

Важливе місце у пропагуванні кіномистецтва відігравали кінолекторії. Наприклад, у Харківській області існувало більше 80 кінолекторіїв. Також в літній час кінолекторії проводили роботу на відкритих площадках кінотеатрів «Парк», «Зірка», «Хроніка». Працювало на Харківщині також близько ста шкільних і дитячих кінотеатрів, створених при школах, Будинках піонерів [20, арк. 66].

В контексті загальносоюзних економічних реформ з другої половини 1960-х рр. відбувалися пошуки інструментів матеріального стимулювання роботи працівників кінопрокату і кіномереж. Про це свідчить проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про переведення кіностудій, які випускають повнометражні художні кінофільми на нову систему планування, економічного і матеріального стимулювання» від 13 квітня 1971 р.. У постанові зазначалося, що мають бути розроблені заходи з посилення матеріальної зацікавленості працівників кінопрокату і кіномережі в успішному просуванні фільмів. Передбачалося дозволити 5% від суми прокату кіностудій плати за союзний кінопрокат надавати кіностудіям союзного підпорядкування і республіканським кінокомітетам на створення централізованих фондів для економічного стимулювання і матеріального заохочення робітників кіностудій [30, арк. 138–141].

В доповідній записці «Про створення республіканської контори кінопрокату та методичного кабінету Головного управління кінофікації і кінопрокату» від 01.11.1972 р. зазначалося, що в республіці налічується 88 прокатних контор, які обслуговують 40 тис. державних, профспілкових і відомчих кіноустановок. Визначенням репертуарної політики, рекламуванням фільмів, ремонтом фільмокопій, щорічним обліком займається штат тільки з 5 чоловік. Передбачалося його збільшення, зокрема введення посади старшого методиста [31, арк. 249–252].

На початку 1970-х рр. обсяг коштів на розвиток мережі кінофікації та кінопрокату постійно зростав. Наприклад, на 1971 р. було виділено 2,54 млн. крб. на будівництво чотирьох фільмобаз, придбання кіноапаратури для кіномережі республіки та республіканських виробничих комбінатів в містах Київ, Чернівці [30, арк.30]. У червні 1972 р. було створено фонд придбання кіноапаратури і обладнання для кіномережі республіки [31, арк. 85]. Також, Держбанк СРСР збільшив позику на будівництво кінотеатрів замість передбачених 3 млн. крб. до 4 млн. крб. [31, арк.56].

Збільшення кіномереж висувало питання про підготовку кадрів відповідної кваліфікації, потреба в яких в середньому становила 4,5–5 тис. осіб [29, арк. 66]. Вона частково задовольнялася за рахунок випускників трьох республіканських шкіл кіномеханіків – Львівської, Одеської, Харківської, в яких щороку навчалось 1260 учнів. Але жодна школа не мала гуртожитків, що створювало труднощі в щорічному наборі учнів.

Держава матеріально заохочувала працівників кінофікації, зокрема через зростання заробітної плати. Про це свідчить постанова «Про підвищення мінімуму заробітної плати до 70 крб. в місяць робітникам і

службовцям системи Держкіно УРСР» від 31 жовтня 1977 р., згідно якої виділялися додаткові кошти до фонду заробітної плати [25, арк. 33].

Не дивлячись на те, що влада приділяла велику увагу розвитку кінофікації в республіці мали місце і негативні тенденції. Зокрема, про це свідчить наказ Голови Державного комітету ради міністрів УРСР по кінематографії «Про наслідки перевірки фактів, наведених у фейлетоні «Интересное кино» (газета «Известия» від 5 березня 1975 р.). Йшлося про недоліки організації кінообслуговування населення Бузького району Львівської області, зокрема про те, що в с. Волиця-Деревлянська тривалий час не демонструвалися фільми, бо старий клуб було зруйновано, а в новому ще не збудовано кіноапаратну. При цьому у звітах редакції кіномережі показано, що кіноустановка працювала і фільми демонструвалися. В селах Ріпнів, Новий Ріпнів, Бажани фільми демонструвалися в непридатних приміщеннях і нерегулярно. В результаті перевірки ці факти підтвердилося. Одночасно було перевірено стан кінообслуговування сільського населення 15-ти з 20 районів Львівської області. Встановлено, що жителі 16 населених пунктів через відсутність приміщень кінопоказом не обслуговувалися, а населення 507 сіл відвідувало клуби на відстані до 3 км [32, арк. 72].

На 1 липня 1976 р. державна кіномережа УРСР складала 22,028 кіноустановок, в тому числі в містах 2,634, в сільській місцевості 19,394 кіноустановки. Кількість широкоекранних кіноустановок досягла по містах 2,422 або 97% від загальної кількості 23 міліметрових кіноустановок, по селах 16,397 або 92% від загальної кількості 23 міліметрових кіноустановок. В цілому по СРСР цей показник по містах складав – 95% і по селах – 85% [17, арк. 13]. Всі ці заходи сприяли поступовому зростанню прибутковості кінопрокату [24, арк. 5].

Влада приділяла велику увагу розвитку кінофікації села. На це завдання була націлена постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення» (1977 р.). Документом проголошувалися ідеї «зближення рівня життя міського і сільського населення» та «широке залучення жителів села та молоді до роботи в місцях культури на селі». Також зазначалося, що не всі сільські установи, такі як бібліотеки, будинки культури відповідають вимогам до сучасної «ідейно-виховної роботи». Ця постанова також передбачала виділення коштів на закупівлю кіноустановок та відновлення старих та спорудження нових будівель, які будуть використовуватися під кінофікацію. Ці кошти було заплановано виділити з фінансування галузі культури на 1978–1980 рр. Передбачалося виділення додаткових коштів «для автомобілів для кінопересування – 800 штук, 300 – грозивих автомобілів щорічно на 1978–1980 рр.» [5, с. 221, 218, 220, 223].

Молодим спеціалістам, які йшли на роботу в заклади культури і кіномережі сільської місцевості видавався кредит від Державного банку СРСР на господарські потреби в розмірі 1000 крб. на 5 років, погашення починалося з третього року після його отримання. Працівників сфери кіно, які працювали в сільській місцевості, забезпечували квартирами з усіма комунікаціями, а якщо вони пропрацювали в цій сфері 10 років, то квартири залишалися їм назавжди. Також за наднормову працю встановлювалася доплата в «розмірі 30% їх окладу».

Для організації та координації культурної роботи на селі мала бути створена Всесоюзна міжвідомча рада по культурно-просвітницькій роботі при Міністерстві культури СРСР [5, с. 222]. З метою підвищення рівня обслуговування кіноглядачів органи народного контролю здійснювали перевірки на підприємствах кінофікації. Групи і пости народного контролю дирекції кіномережі і кінотеатрів мали виявляти неякісні покази фільмів, прості кіноустановки, виявляти неякісні ремонтно-будівельні роботи. Народні контролери звертали увагу на те, що дуже мало художніх, документальних науково-технічних фільмів не доходять своєчасно до глядача, особливо гостро ця проблема стоїть в сільській місцевості [8, с. 43].

Згідно постанови Ради Міністрів УРСР №300 від 25 травня 1978 р. було організовано Київську міську контору по прокату фільмів, переобладнано приміщення під фільмобазу. Контора мала вести пильну увагу за репертуаром кінофільмів, які демонструвалися в місті Києві та області [26, с. 69].

З метою координації діяльності та вдосконалення форм і методів роботи проводилися семінари-наради, на яких обговорювалися проблемні аспекти діяльності. Наприклад, у серпні 1981 р. в місті Шепетівка Хмельницької області було проведено семінар-нараду заступників начальників обласних управлінь кінофікації. На нараді розглядалося питання про стан та заходи по дальшому поліпшенню кінообслуговування сільського населення в світлі постанови «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення», зокрема основним питанням було організація пропаганди засобами кіно політики партії [26, с. 71].

На початку 1980-х рр. було створено ще одну управлінську ланку в системі кіноіндустрії постановою Ради Міністрів УРСР від 5 травня 1982 р. №242 «Про управління кінофікації виконавчого комітету обласної, міської / міста республіканського підпорядкування / Ради народних депутатів». За положенням, Управління кінофікації мало здійснювати заходи по розвитку державної кіномережі, контролювати дотримання технічних норм і правил експлуатації кінотеатрів, здійснювати контроль за кінорепертуаром, також проводити роботу для пропаганди радянського кіномистецтва [12].

ВИСНОВКИ

Отже, можна зробити висновок, що розвиток кінофікації в зазначений період відбувався досить інтенсивно і пов'язано це було з загальною ідеологічною політикою щодо особливо ролі кіно у формуванні нової радянської людини. Сприяти поширенню партійно-політичної агітації та пропаганди мала система

кінофікації, розвитку якої у другій половині 1960 – на початку 1980-х рр. було надано особливого значення, тому кіноустановки з'являлися навіть у віддалених куточках республіки. Завдяки цьому кіномережа значно розширилася, відбувалося будівництво нових кінотеатрів в містах, збільшувалася кількість пересувних установок в сільській місцевості. Держава виділяла кошти на будівництво нових широкоекранних кінотеатрів та оновлення застарілих кіноустановок. Все це дало можливість дуже швидко зробити кіно доступним широким масам населення та використовувати його для агітаційно-пропагандистської діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Безклубенко С. Д. Український енциклопедичний кінословник / Безклубенко С. Д., Рутковський О. Г.; Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ. – Вінниця. – Т. 1 : Основні терміни та поняття. – 2006. – 500 с.
2. Задерейчук І. П. До питання розвитку кіномережі в місцях компактного проживання німецької етнічної групи в Криму в 20–30-ті рр. XX ст. / І. П. Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. 29. – С. 171–174.
3. Змерзлий Б. В. Розвиток національного кіномистецтва та кінофікації кримських татар у 1920–1930-х рр. / Б. В. Змерзлий // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 85. – С. 105–108.
4. Ілленко Ю. Г. За українську Україну : Відкритий лист українцям / Юрій Ілленко – К. : АРАТТА : МАУП. – 2005. – 240 с.
5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Политиздат. – 1986. – Т. 13 (1976–1980). – 565 с.
6. Кузюк О. М. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки / О. М. Кузюк // Гілея : науковий вісник. – 2011. – Вип. 44 (2). – С. 151–155.
7. Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України. – К., 1966. – 115 с.
8. Народный контроль в сфере науки, образования, культуры, здравоохранения / Сиснев В. А. – М., 1980. – 199 с.
9. Поліщук А. С. Розвиток мережі клубних закладів на Вінниччині у середині 60–80-х рр. XX ст. / А. С. Поліщук // Збірник наукових праць. Серія : історія та географія. – 2013. – Вип. 49. – С. 185–187.
10. Романюк І. М. Рівень кінофікації сільських закладів культури у 50-ті – 60-ті роки / І. М. Романюк // Література та культура Полісся. Особливості розвитку історії та культури на Поліссі та в Лівобережній Україні. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 197–200.
11. Росляк Р. В. Планування та здійснення кінофікації українського села : 30-і роки XX століття / Р. В. Росляк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2011. – № 4. – С. 226–230.
12. Постанова від 5 травня 1982 р. № 242 «Про затвердження Положення про управління кінофікації виконавчого комітету обласної, міської / міста республіканського підпорядкування / Ради народних депутатів». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP820242.html
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3863, Оп. 13. Т. 2, Спр. 1627. – 211 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 3863, Оп. 13, Т. 2. Спр. 1628. – 194 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 3863, Оп. 13. Т. 2. Спр. 1630. – 110 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 3863, Оп. 13. Спр. 3863. – 310 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 656. – 2 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 735. – 113 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 753. – 224 арк.
20. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 752. – 154 арк.
21. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 846. – 97 арк.
22. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 943. – 121 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 1040. – 4 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 1097. – 50 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 1098. – 35 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 4623. Оп. 1. Спр. 1241. – 121 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 8. Спр. 298. – 113 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 739. – 226 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 4639. – 267 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 5511. – 164 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 13. Спр. 6675. – 312 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 32. Спр. 940. – 186 арк.

ВНЕСОК АКАДЕМІКА ВАСГНІЛ В. Г. РОТМІСТРОВА (1866–1941) У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Коваленко Максим Михайлович

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України, аспірант
(м. Київ, Україна)
e-mail: Shchebetyuk@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі історико-наукового аналізу представлено огляд наукової діяльності визначного представника української аграрної науки Володимира Григоровича Ротмістрова (1866–1941) та його роль у становленні і розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Проаналізовано основні праці з наукової спадщини вченого, які базуються на результатах його багаторічної дослідницької діяльності і стали надбанням не лише вітчизняної, але й світової науки.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, посуха, ґрунт, вода, вологість, розвиток, коренева система, методика.

РЕЗЮМЕ

На основе историко-научного анализа представлен обзор научной деятельности выдающегося представителя украинской аграрной науки Владимира Григорьевича Ротмистрова (1866-1941) и его роль в становлении и дальнейшем развитии сельскохозяйственного опытного дела. Проанализированы основные работы по научному наследию ученого, основанные на результатах его многолетней исследовательской деятельности, которые стали достоянием не только отечественной, но и мировой науки.

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное дело, засуха, почва, вода, влажность, развитие, корневая система, методика.

ABSTARCT

On the base of historical and scientific analysis has been provided an overview of research of outstanding representative of Ukrainian agricultural science Vladimir G. Rotmistrov (1866-1941) and his role in the formation and development of agricultural research. Has been analyzed the basic studies of scientific heritage of the scientist which are based on his long-period research and become the property of not only national, but also international science.

Keywords: agricultural research, drought, soil, water, humidity, development, root system, method.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Вивчення й переосмислення здобутків вітчизняної науки і їх впливу на започаткування, становлення й подальший розвиток сільськогосподарської дослідної справи залишається й надалі актуальним. Наукові знання про вітчизняний досвід сільськогосподарських дослідних установ, внесок окремих вчених повинен заповнити прогалину в методологічному обґрунтуванні сільськогосподарської науки щодо дослідної справи. Нині є не лише можливості, а й потреба висвітлити доробок вітчизняних учених, окремих установ та наукових шкіл.

До когорти засновників сільськогосподарської дослідної справи в Україні належить постать видатного природодослідника Володимира Григоровича Ротмістрова, одного із фундаторів науки про сухе землеробство, світовий пріоритет у створенні якої належить і українським ученим. Професор В. Г. Ротмістров жив і творив у період становлення української сільськогосподарської дослідної справи як науки і був видатним агрономом-дослідником, невтомним шукачем нового і збагатив вітчизняну агрономічну науку корисними й унікальними здобутками. Вивчення й переосмислення маловідомої для широкого загалу наукової спадщини вченого, висвітлення якої знаходимо здебільшого лише на сторінках енциклопедичних і довідкових видань, сприятиме наповненню національної історії загалом та історії науки зокрема [1–8]. Його науковий творчий доробок справив безпосередній вплив на становлення та подальший розвиток сільськогосподарської дослідної справи, тому й потребує всебічного аналізу й висвітлення в науковій літературі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Свій творчий науковий шлях майбутній академік розпочав дослідником на Деревчинському дослідному полі у Ямпільському повіті Подільської губернії, одночасно виконуючи функції уповноваженого Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (КТСГ) з опису приватних маєтків Південно-Західного краю. За результатами всеросійського конкурсу у 1894 р. зайняв посаду директора Одеського дослідного поля. В Одесі, як зазначав сам учений, відбулась найголовніша частина його науково-дослідних робіт. Розпочаті ще в лабораторії Київського Імператорського Університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) дослідження водного режиму

ґрунту вчений тут завершив у 1912 р., також у цей період (з 1904 р.) працював над питаннями вирощування в нових районах культури бавовнику [9, арк. 2].

Визначальними стали дослідження вченого сутності посухи і розробка комплексу методів її запобігання не лише прийомами агротехніки, але і за допомогою меліорації (устрій ставків і водоймищ та обсаджень лісосмугами полів). Провідне значення таких заходів він доводив у питанні боротьби із посухою і в проблемі перетворення природи сухих степів. За результатами тривалих досліджень вийшла друком праця В. Г. Ротмістрова «Сущность засухи» (1911–1913) [10; 11]. Ця праця на той час вважалась класичною, зокрема стосовно методики спостережень за вологістю ґрунту та законів переміщення води. Завдяки використанню метода контролю водного режиму на різних полях впродовж усього року, в тому числі і взимку, а також завдяки реєструванню вмісту води на точно встановленій одній і тій же глибині, а також наближених один відносно одного, В. Г. Ротмістрову вдалось встановити і графічно відобразити водний режим трипільних сівозмін. При цьому, там де тривалий період був відсутній пар, а в той час повсюдно на півдні України безперервно висівались злакові, водний режим потрібно було розцінювати як штучне утримування поля з мінімальним запасом води в ґрунті, тобто в стані ґрунтової посухи, але штучно створеної. Це доводилось багаторічними рядками цифр. З того часу і почав виступати першим рядом чистий пар з його колосальним агротехнічним значенням в степу і лісостепу з цифровим висвітленням водного режиму парового поля взагалі і меж накопичення води стосовно глибини.

Праця В. Г. Ротмістрова «Передвижение воды в почве» (1908) неспростовно доводила і пояснювала різні переміщення води в ґрунті в залежності від злакових чи інших культур, від значення клінів трипільної сівозміни з чистим паром і без нього, а також розподіл води в цілині [12]. З'ясовувала основні закони переміщення води в ґрунті: швидкість в часі і в різних напрямках. Цією роботою автор вказав на висушучу дію цілини, що доводило помилковість твердження, що розорювання цілинних земель викликає посуху. Видатний учений довів, що основний запас провідного чинника життя і розвитку культурних рослин у посушливих районах – вологості ґрунту, створюється лише за рахунок осінньо-зимових опадів при звичайному зволоженні ними ґрунту до 50 см рано навесні. Тому накопичення цих опадів і їх заощадження є головним завданням сталого і раціонального сухого землеробства. Варто зазначити, що професор В. Г. Ротмістров у більшості випадків (крім динаміки вологості ґрунту і кореневих систем однорічних культурних рослин) лише констатував той чи інший ефект від певного прийому агротехніки на основі спостережень; у нього не було хімічної лабораторії і сучасного наукового обладнання, але його висновки у подальшому виявилися надзвичайно правдивими.

Наявна ранньовесняна вологість ґрунту як результат випадання по суті малих атмосферних опадів на всіх культурах при різних способах їх обробітку до кінця вегетації кожної культури (озимі, ярі, картопля, кукурудза та ін.) вся використовується польовими рослинами. У цьому питанні висновки В. Г. Ротмістрова співпадали із працями В.В. Докучаєва («Наші степи колись і тепер», 1892) і зводилися до однієї суті: «збільшення кількості атмосферних опадів, як не мало ймовірним воно здається – цілком можливо, якщо відносна вологість повітря в даному районі підвищиться, так як ми знаємо, що чим більше повітря цього району насичене водяними парами, тим рясніше випадають тут опади» [9, арк. 6].

В. Г. Ротмістров розробив методику польового досліді як наукову дисципліну, що здебільшого зберегла й до нині свою актуальність. Оpubлікував близько 150 наукових праць, серед яких 36 книг, брошур і саме вихід у світ «Методики полевого опыта» (1903, 1912) вчений вважав найголовнішим моментом своєї праці [13; 14]. Вперше ним розроблена методика, положення якої були прийняті і залишилися непорушними, базувалась на таких принципах: повторність досліді, чистота досліді, захисні смуги та сталість програми дослідів. В. Г. Ротмістров зазначав про відсутність на той час у сільськогосподарській літературі джерел, які надавали б відомості або знання щодо методики польового досліді. Тому, враховуючи результати 15-річної роботи спочатку на Дерєбчинському, а згодом на Одеському дослідних полях вчений видрукував у 1912 р. друге доповнене видання своєї методики, хоча і розумів що вона є недосконалою. Видання містило декілька розділів, насамперед, В. Г. Ротмістров виклав думки щодо визначення необхідності польового досліді, яка полягає у його провідній ролі в наданні суттєвих практичних вказівок для ведення польового господарства та з'ясуванні негативних факторів з метою їх усунення. За твердженням вченого, без проведення польового досліді взагалі неможливе рослинництво, так як воно по суті і є результатом усього накопиченого досвіду спостережень землеробів і полягає в спадковій передачі поколінням. В. Г. Ротмістров розглядав польовий дослід як самостійний метод і стверджував, що фундаментальні питання землеробства, такі як глибина і час обробітку ґрунту можуть випробовуватись лише в полі. Пристосованість тієї чи іншої рослини до певного місцевого клімату можуть бути перевірені тільки шляхом випробування в полі: на питання, чи може дозрівати бавовник на північному побережжі Чорного моря можна відповісти лише висіваючи його там; чи дозріє кунжут в Полтавській області можна відповісти лише відповідним висівом тощо. Висівання культур у посудинах в лабораторії таких відповідей не давало. При точному польовому досліді також встановлювався економічний фактор, тобто вартість робіт у точному підрахунку.

До основних принципів проведення польових дослідів В. Г. Ротмістров відносив: *повторність досліді* (за умови розміщення ділянок одного досліді на віддалі одна від другої); *чистоту досліді* (під кожен дослід відводиться окрема площа з окремою певною сівозміною); *сівозміну для досліді* (3-пільна – пар, озимина, ярові); *захисні насадження* (ізоляція ділянок); *розміри ділянок* (до 1 десятини, однорідність усіх дослідних

ділянок щодо природно-кліматичних умов); *способи посіву* (загальноприйняті в даній місцевості – розкидний або рядковий); *знищення бур'янів* на дослідному полі; *сталість програми* (впродовж періоду проходження сівозміною декількох ротацій); *запасну площу*; *змінні фактори врожайів* (пошкодження шкідниками, стан вологості ґрунту, пошкодження факторами метеорологічного характеру); *порівняльний посів* (аналітичний).

Основні положення організації польового дослідження ґрунтувалися на таких моментах:

щороку проводиться не менше двох дослідів з кожного питання;

- 1) кожна група дослідів має свою особливу, із своєю сівозміною, окрему площу, з якої впродовж повного обігу полів досліді проводяться одноразово в озимому або яровому кліні;
- 2) якщо тривалість культурного впливу на ґрунт триває не менше 2-3 роки, то відповідно сівозміна для кожного досліді має бути простою (3- або 4-польною);
- 3) ділянка досліді має бути не менша 100 кв. сажнів;
- 4) захисна полоса між обробленою ділянкою і необробленою має бути не менше 4 аршини ширини;
- 5) спосіб висіву має бути розкидний (машинний) або рядковий;
- 6) знищення забур'яненості дослідного поля;
- 7) поблизу кожного дослідного поля необхідно мати запасну, незайняту дослідіми площу;
- 8) з метою відображення культурних прийомів на рельєфній висоті врожайності, програма дослідів повинна бути сталою на декілька років.

Усі особливості організації польового досліді гарантували досліднику отримання достовірних даних, які враховували похибку (у випадку наявності на ділянці пошкоджень у вигляді розорюваних борозен, пошкодження кожним шкідником серед комах або тварин і птахів, шкоди від метеорологічних умов, втрат в період вегетації тощо).

Методика В. Г. Ротмістрова детально висвітлює процес виконання польового досліді, головними роботами якого є підготовка поля до посіву, посів, догляд за посівом, збирання врожаю, звезення, молотба та очищення врожаю. Окремим розділом вчений подав методи обліку врожаю у польовому досліді (емпіричний, корективний, потенціальний) [5]. Дослідник також звернув увагу на критику, що з'явилася після поширення метода Жоржа Вілля і довів, що на дослідних полях поставленні питання отримують відповіді за умови дотримання методики й правильної організації дослідів. Результати проведених дослідів обов'язково повинні висвітлюватися в періодичній пресі або окремими звітами.

В. Г. Ротмістров опубліковував «Висновки Одеського дослідного поля» (1903) тільки після детального вивчення впливу природно-кліматичних умов. До особливостей методики проведення польового досліді дослідника, так само як і інших відомих дослідників першої чверті ХХ ст., слід віднести щорічну публікацію детальних звітів з цифровим вихідним матеріалом в розрізі кожної повторності з супутніми спостереженнями (метеорологічними, визначенням вологості ґрунту, вегетаційних спостережень, облікових даних урожайності та ін.). З метою удосконалення методики проведення дослідних робіт, вчений сконструював ґрунтовий бур для визначення вологості ґрунту, прополювач, луцильник, сушилку, термометри, анемограф [15–17].

Розроблена В. Г. Ротмістровим методика дослідження кореневих систем рослин і їх ролі у водному режимі ґрунтів стала однією із піонерських розробок у світовому вимірі [18–20]. Вченому вдалося віднайти раціональний спосіб здобуття цілої кореневої системи при відмиванні коріння з ґрунту. Шляхом вирощування рослин в траншеях і в плоских дерев'яних посудинах він проводив дослідження щодо визначення розмірів кореневих систем у різних сільськогосподарських культур, що ростуть у ґрунті з природним складом, не порушуючи при цьому життєвих процесів. Таким чином вдалося спостерігати процес приросту кореневої системи у різних рослин на певних стадіях розвитку, визначити вплив різновиду ґрунту і його вологості на розвиток кореневої системи, а також встановити вагу наземної частини і кореневої системи рослини, її морфологічні відмінності у різних типів рослин. Провівши аналіз на підставі вивчення морфології кореневих систем, стану ґрунтів і рослин, В. Г. Ротмістров вважав обов'язковим дотримання способу сіяння хлібних злаків лише після просапних рослин або чистого пару. З метою отримання сталих урожайів під кінець вегетації культурних рослин (початок червня) вологий шар ґрунту мав сягати не менше 110 см. В такому разі коріння рослин за весь період свого розвитку не мало недостачі у воді [21, с. 51]. Також дослідник застерігав від небажаного збільшення вологості шару до 200 см, так як усієї води коріння вибрати не зможе і частина її піде в глибші шари разом з розчиненими мінеральними речовинами, збіднюючи цим кореневмісний ґрунтовий шар. Глибока коренева система рослин на чорноземі бере воду з дуже грубого ґрунтового шару і тим захищає його від вимивання та виснаження.

Займаючись інтродукцією нових культур в Україні, першим пропагував культуру бавовнику, довівши можливість його вирощування в широкій смузі півдня України. Досліді з бавовником В. Г. Ротмістров розпочав 1904 р. в Одесі. Перші досліді з голонасінним сортом виявили, що цей сорт найбільш ранній серед інших і тому найбільше придатний для північного району, де вирощування культури бавовнику здавалася неможливим. До 1907 р. вчений проводив досліді в Одесі, а згодом на Полтавщині, Поділлі, Одещині, Херсонщині, Таврії, Криму, на Кубані, Терщині, Ставропольщині, Чорномор'ї [22, с. 7]. Питанням вирощування бавовнику вчений займався 25 років, підсилюючи отримані результати численними дослідіми. Варто зауважити, що тривалий час певна частина наукових співробітників сільськогосподарської галузі не розглядала перспективи вирощування культури бавовнику в Україні. Проте, результати спостережень за міцністю прядива і тканини з волокна різної стиглості було перевірено в лабораторії Московського вищого технічного училища і

встановлено, що прядиво та тканина з нестиглого волокна міцніші, ніж з волокна нормально стиглого та перестиглого. Це означало, що тканина з української бавовни, яка містила в собі 50–70% нестиглого волокна, міцніша за тканини з туркменської та американської бавовни, яка містила досить перестиглого і зовсім мало нестиглого волокна [23]. Так як нестигле волокно-бавовна може використовуватися на текстиль нарівні зі стиглим та перестиглим, то питання про раціональність вирощування культури бавовнику в Україні знімалося.

Під час роботи на Одеському дослідному полі В. Г. Ротмістров був відкомандирований у Англію (1908), Бельгію і Францію (1913). У 1917 р. за станом здоров'я і вимогою лікарів змушений залишити посаду директора Одеського дослідного поля і переїхати до Києва. У 1920 р. В. Г. Ротмістрова було призначено керівником управління сільського господарства Наркомзему УСРР, згодом головою оргбюро Ученого комітету з питань сільського господарства України і одночасно професором агрономії Київського Імператорського університету Святого Володимира. Чергове відрядження до Литви погіршило стан здоров'я, але вчений активно продовжував працювати, зокрема створив у Ризі контрольну-насіenneву лабораторію для прийому насіння, що закуповувалося у величезній кількості за рубіжем. Віддав закупівлю наукового обладнання для вітчизняних дослідних установ і одночасно працював в Інституті біології (Берлін, 1923), хлібному відділі торгівельного представництва (Гамбург, 1925). Як керівник секції нових культур Наркомзему УСРР (1926–1927) проводив випробувальні досліді з питань вирощування бавовнику (Дорнбург, 1927), організує Брильську дослідно-зрошувальну мережу (Херсонська обл., 1928) [9].

Як природодослідник, В. Г. Ротмістров перший звернув увагу на важливість фізичних факторів навколишнього середовища в житті сільськогосподарських рослин, сформулював головні завдання агрономічної фізики. Як уже зазначалося, йому належить низка винаходів (ґрунтово-геологічний бур, термометр, проорювач, лущильник, сушилка, анемограф) для удосконалення методики дослідних робіт та авторство Проекту організації дослідних полів Росії, який було схвалено Департаментом землеробства. Проект передбачав розташування полів на основі врахування кліматичних і метеорологічних умов, типового складу ґрунтів та різноманітності сільськогосподарських рослин.

До кола наукових інтересів професора В. Г. Ротмістрова входило дослідження важливих проблем сільськогосподарської галузі, які потребували невідкладних рішень. Так, наприкінці 20-х рр. XX ст. одним із новітніх проектів народного господарства колишньої УРСР, стало будівництво Дніпровської ГЕС – потужної гідротехнічної споруди, на основі якої зведено машинобудівний, металургійний і хімічний промислові комплекси України. Значну роль Дніпровська ГЕС має і у сільськогосподарському виробництві. Вчений вважав, що будівництво Дніпровської ГЕС змінить багато співвідношень в соціальній та економічній структурі країни, які наберуть нових форм. Дніпровська ГЕС мала слугувати не одній якійсь частині інтересів країни, але по можливості всім найголовнішим ланкам народного господарства. В. Г. Ротмістров здійснив певні розрахунки і порівняв кількість праці, яка витрачалася на виробництво продуктів промисловості та продуктів сільськогосподарського виробництва [24]. Отримані дані свідчили на користь того, що сільське господарство України за всіх заходів державного характеру повинно стояти на першому місці. Доводив, що насамперед інтереси сільського господарства потрібно враховувати при використанні Дніпровської ГЕС і зауважував, що електроенергія використовуватиметься на електрифікацію сільськогосподарського виробництва, під якою розуміли освітлення села, використання енергії для роботи сільськогосподарських машин і знарядь. Також існувала потреба у зрошенні українських малородючих напівпустель, що займали прикарпатську, південну найтеплішу частину України.

За поданням профспілкових організацій у 1929 р. В. Г. Ротмістрову присвоюють звання «Герой Праці». Підлікувавшись, вчений у 1930 р. продовжує працювати в Українському інституті прикладної ботаніки, а через рік його обирають членом президії новоствореної Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935). У 1935 р. В. Г. Ротмістрова обрано академіком Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна. Вчений продовжує дослідницьку діяльність в Українському інституті рослинництва (нині – Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН). Це був завершальний етап титанічної творчої праці і незламного духу життєвого шляху академіка В. Г. Ротмістрова.

ВИСНОВКИ

Багатогранність наукових інтересів, високий професіоналізм і відповідальність перед своїм народом – основні риси, що характеризують п'ятдесятирічну діяльність академіка ВАСГНІЛ В. Г. Ротмістрова на ниві сільськогосподарської науки України. Визначальними стали дослідження вченого сутності посухи та розробка комплексу методів її запобігання і є класичними, зокрема стосовно методики спостережень за вологістю ґрунту та законів переміщення води. Упродовж багатьох років вчений очолював одну із найстаріших дослідних установ України – Одеське дослідне поле. Видатний учений розробив методику польового досліді як наукову дисципліну, що здебільшого зберегла й до нині свою актуальність, а методика дослідження кореневих систем рослин і їх ролі у водному режимі ґрунтів стала однією із піонерських розробок у світовому вимірі.

Науковий творчий доробок В. Г. Ротмістрова справив безпосередній вплив на становлення та подальший розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні і тому потребує всебічного аналізу і висвітлення в науковій літературі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ротмистров Владимир Григорьевич // БСЭ. – М., 1941. – Т. 49. – С. 490; Ротмистров Владимир Григорьевич // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 37. – С. 258.
2. Ротмистров Владимир Григорьевич // Биографический словарь деятелей естествознания и техники. – М., 1959. – С. 185.
3. Чаянов С.К. Видный ученый-опытник / С.К. Чаянов // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1962. – № 9. – С. 144–146.
4. Ротмистров Владимир Григорьевич (4.VI.1866–24.X.1941) // Українська радянська енциклопедія. – К., 1963. – Т. 12. – С. 409.
5. Ротмистров Владимир Григорьевич (1866-1941) // Сельскохозяйственная энциклопедия ; 4-е изд. перераб. и доп. – М., 1974. – Т. 5. – С. 450–451.
6. .Пшеничний М. І. Ротмістров Володимир Григорович (4.VI.1866–24.X. 1941) // Українська радянська енциклопедія ; 2-е вид. – К., 1983. – С. 495.
7. Российская академия сельскохозяйственных наук : Материалы к библиографии академического состава Россельхозакадемии. – Тула, 2004. – 616 с.
8. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов / УААН, ДНСГБ. – К. : Аграрна наука, 2008. – С. 195.
9. Особова справа Ротмістрова В.Г. – Особистий архів Я. М. Савченка
10. Ротмистров В. Г. Сущность засухи по данным Одесского опытного поля / В. Г. Ротмистров. – Одесса : Типография С. Н. Скарлато, 1911. – 66 с.
11. Ротмистров В. Г. Сущность засухи по данным Одесского опытного поля / В. Г. Ротмистров ; изд. 2-е. – Одесса : Типография-литография Скальковского, 1913. – 66 с.
12. Ротмистров В. Г. Передвижение воды в почве / В. Г. Ротмистров. – 1908.
13. Ротмистров В. Г. Основные принципы полевого опыта (С Одесского опытного поля) Кн. 6. / В. Г. Ротмистров. – С.-Пб., 1903. – 29 с.
14. Ротмистров В. Г. Методика полевого опыта / В. Г. Ротмистров ; изд. 2-е, доп. – Одесса, 1912. – 76 с.
15. Ротмистров В. Г. Испытание жней-сноповязалок / В. Г. Ротмистров. – Одесса : Изд-во «Записок Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России», 1896. – С. 8.
16. Ротмистров В.Г. Почвенно-геологический буров для мягких пород системы В. Ротмистрова / В.Г. Ротмистров. – Одесса : Экономическая типография, 1897. – 10 с.
17. Ротмистров В.Г. Результаты испытания машин для очистки и сортировки зерна (Произведено на ферме Императорского общества сельского хозяйства южной России) / В. Г. Ротмистров // Вестник винокурения. – 1898. – Т. 2. – № 9. – С. 113–114.
18. Ротмистров В. Г. Районы распространения корней у однолетних культурных растений / В. Г. Ротмистров // Журнал опытной агрономии. – 1907. – Т. 8. – № 5. – С. 511–533.
19. Ротмистров В. Г. Новый способ отмывки корней / В. Г. Ротмистров // Журнал опытной агрономии. – 1907. – Т. 7. – С. 39–45.
20. Ротмістров В. Коренева система у культурних рослин / В. Ротмістров. – Х. : Всеукр. с.-г. вид-во «Радянський селянин», 1927. – 79 с.
21. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело (краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений 1840–1910 гг.) : лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии / В. В. Винер. – М. : Новая деревня, 1922. – 108 с.
22. Ротмістрів В.Г. Бавовняник на Україні / В.Г. Ротмістрів. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 69 с.
23. Ротмістров В. Г. Наукова підстава культури бавовнику в Україні / В. Г. Ротмістров // Вісник прикладної ботаніки. – 1930. – № 1. – С. 25–30.
24. Ротмістров В. Дніпрельстан і сільське господарство України / В. Ротмістров // Вісник аграрної науки. – 1927. – №2–3. – С. 14–21.

ЕФЕКТИВНІСТЬ МЕТОДІВ СТВОРЕННЯ ВИХІДНОГО МАТЕРІАЛУ КОСТРЕЦЯ БЕЗОСТОГО

Марініч Любов Григорівна

Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова Інституту свинарства АПВ
НААН, науковий співробітник (Україна)
e-mail: lubov_mar@mail.ua

РЕЗЮМЕ

В селекції багаторічних злакових трав одним із основних методів селекції залишається добір. Використання його дозволяє працювати з великими популяціями при мінімальних затратах праці. Але вимоги до сучасних сортів потребують використання більш ефективних методів селекції. Об'єктами вивчення був колекційний матеріал костреця безостого різного географічного походження в кількості 80 зразків. Селекційна робота проводилася методом діалельних схрещувань та полікросу.

У результаті вивчення колекційних зразків було відібрано ряд високопродуктивних біотипів, які використовувалися як батьківські компоненти при схрещуваннях. Серед них слід відмітити високу комбінаційну здатність Радіомутантів к-5 та Радіомутантів к-7, як материнських форм і Анто, як батьківську. Оцінку потомства проводили в розсаднику дослідження гібридного потомства. Основну увагу приділяли добору форм по найбільш цінних ознаках: урожай зеленої маси, сухої речовини, насіння. Але щоб не втратити цінні генотипи оцінювали і за такими ознаками: зимостійкість, висота рослин, облистяність, стійкість проти хвороб і шкідників.

У наших дослідженнях по урожаю зеленої маси кращими в першому поколінні були гібридні комбінації отримані в результаті діалельних схрещувань: Радіомутант к-5 х Радіомутант к-7, Радіомутант к-5 х Анто, Радіомутант к-5 х Полтавський 52, Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто; по урожаю сухої речовини: Радіомутант к-5 х Анто, Радіомутант к-5 х Полтавський 52, Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто. По урожаю насіння кращими були гібриди Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто.

В полікросному потомстві першого гібридного покоління кращими були комбінації 0105 та 0152. Вони істотно перевищували стандарт по урожаю зеленої маси, сухої речовини та насіння.

Таким чином, використання в селекції костреця безостого діалельних схрещувань та полікросу дає змогу створювати вихідний матеріал з комплексом господарсько-цінних ознак, які відповідають вимогам виробництва і поєднують в собі високу кормову продуктивність із стабільним урожаем насіння.

Ключові слова: кострець безостий, гібридизація, методи селекції, вихідний матеріал.

РЕЗЮМЕ

В селекції багаторічних злакових трав одним из основных методов селекции является подбор. Использование его позволяет работать с большим количеством популяций при минимальных затратах труда. Но требования к современным сортам предполагает использование более эффективных методов селекции.

Объектом изучения был коллекционный материал костреца безостого разного географического происхождения в количестве 80 образцов. Селекционная работа проводилась методом диаллельных скрещиваний и методом поликросса.

В результате изучения коллекционных образцов были отобраны высокопродуктивные биотипы, которые использовали как родительские компоненты при скрещивании. Среди них стоит отметить высокую комбинационную способность Радиомутанта к-5 и Радиомутанта к-7 как материнских форм и Анто как отцовскую. Оценку потомства проводили в питомнике исследования гибридного потомства. Основное внимание уделяли выбору форм по основным хозяйственно-ценным признакам: урожай зеленой массы, сухого вещества, семян. Но чтобы не потерять ценные генотипы учитывали и такие признаки как зимостойкость, высота растений, облиственность, устойчивость к болезням и вредителям.

В наших исследованиях по урожаю зеленой массы в первом поколении лучшими были гибридные комбинации, полученные в результате диаллельных скрещиваний: Радиомутант к-5 х Радиомутант к-7, Радиомутант к-5 х Анто, Радиомутант к-5 х Полтавский 52, Радиомутант к-7 х Анто, Полтавский 52 х Анто; по урожаю сухого вещества Радиомутант к-5 х Анто, Радиомутант к-5 х Полтавский 52, Радиомутант к-7 х Анто, Полтавский 52 х Анто. По урожаю семян лучшими были гибриды Радиомутант к-7 х Анто, Полтавский 52 х Анто.

В поликроссном потомстве первого поколения лучшими были комбинации 0105 и 0152. Они значительно превышали стандарт по урожаю зеленой массы, сухого вещества и семян.

Таким образом, использование в селекции костреца безостого диаллельных скрещиваний и поликросса дает возможность получать новый исходный материал с комплексом хозяйственно-ценных признаков, который отвечает требованиям производства и объединяет в себе высокую кормовую продуктивность со стабильным урожаем семян.

Ключевые слова: кострец безостый, гибридизация, методы селекции, исходный материал.

ABSTRACT

In the breeding of perennial grasses one of the major breeding techniques is selection. Its use helps to work with large populations at a minimum cost. But the requirements for modern varieties require the use of more effective methods of breeding. The objects of the study were the collection 80 samples of "Bromus inermis" of different geographical origin. The selection was carried out by diallelic crossing and polycross.

As a result of studying of collection samples a range of high performance biotypes which are used as parental components in interbreeding was selected. Among them the high matching ability of Radiomutants k-5 and Radiomutants k-7 should be noted as maternal forms and Anto as parental form. The evaluation was carried out in the nursery garden of hybrid offspring. The main attention was paid to the selection of the most valuable forms: green mass harvest, dry matter, seeds. To avoid losing valuable genotypes the evaluation was also carried out by the following criteria: winter hardiness, plant height, deciduousness, resistance to diseases and pests.

In our research on green mass harvest the best in the first generation were hybrid combinations resulting from the diallelic crossing. They are: Radiomutant k-5x, Radiomutant k-7, Radiomutant k-5x Anto, Radiomutant k-5x Poltava 52, Radio mutant k-7x Anto, Poltava 52x Anto; On dry matter harvest: Radiomutant k-5x Anto, Radiomutant k-5x Poltava 52, Radiomutant k-7x Anto, Poltava 52x Anto; On seeds harvest: Radiomutant k-5x Anto, Radiomutant k-5x Poltava 52.

In the polycross offspring of first and second hybrid generation the combinations 0105 and 0152 were the best. They significantly exceeded the standard for green mass harvest, dry matter, seeds.

Thus, the use in selection of "Bromus inermis" by diallelic crossing and polycross allows creating of original material with a complex agronomic traits which meet the requirements and combine high productivity with stable fodder harvest of seeds.

Keywords: Bromus inermis, hybridization, methods of breeding, original material.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В сучасному сільськогосподарському виробництві одні й ті ж сорти костреця безостого використовуються і на сінокосах, і на пасовищах і в польових сівозмінах, хоча сорти сінокісного і пасовищного типу відрізняються по типу стебел, листків, інтенсивності куціння. Тому потрібні сорти кормових культур спеціального призначення – пасовищні, сінокісні, сінокісно-пасовищні, газонні.

Успішне розв'язання цієї проблеми можливе лише через створення вихідного матеріалу і на його основі сортів костреця з високим рівнем урожайності та якості зеленої маси, сіна та стабільним урожаєм насіння [1, с. 56].

У результаті проведеної селекційної роботи на дослідній станції було створено три сорти костреця безостого, які зареєстровані і рекомендовані до поширення майже по всій території України. Сорт Полтавський 30, створений методом масового добору і вільного перезапилення кращих місцевих зразків; Полтавський 5 – шляхом перезапилення кращих по кормовій продуктивності клонів; Полтавський 52 – шляхом індивідуально-сімейного добору з місцевої популяції. Але багаторічний досвід свідчить, що для створення високопродуктивних сортів потрібно вдосконалювати традиційні методи селекції.

Результати селекційної роботи в значній мірі залежать від правильного вибору вихідного матеріалу, який мав би у собі ознаки високої кормової та насінневої продуктивності з покращеними показниками якості, стійкими до хвороб і шкідників та високими адаптивними властивостями.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У результаті вивчення колекційних зразків костреця безостого було виділено і відібрано ряд високопродуктивних біотипів, які використовувалися як батьківські компоненти при схрещуваннях (див. табл. 1). При виборі зразків для гібридизації нами враховувалась плідність, висота рослин, одночасність цвітіння.

Серед них слід виділити високу комбінаційну здатність Радіомутанта к-5 та Радіомутанта к-7 як материнських форм і Anto як батьківську.

Дослідження свідчать, що поєднати в одному сорті високу насінневу продуктивність з урожаєм кормової маси досить важко. Кореляційні зв'язки між цими ознаками дуже слабкі або й зовсім відсутні.

Селекція перехреснозапильних культур відрізняється від селекції самозапильних культур. Це пов'язане з тим, що популяції перехреснозапильних культур дають розщеплення в потомстві і не можуть бути використані в якості родоначальників стійких ліній, таких як чисті лінії у самозапильних рослин [3, с. 123].

В селекції багаторічних злакових трав одним із основних методів селекції залишається добір, який за визначенням академіка Гончарова «є логічним завершенням будь-якої роботи до доведення вихідного матеріалу до сорту». В селекції костреця безостого використовується екотипічний, масовий негативний, масовий позитивний, індивідуальний, біотипічний, індивідуально-сімейний добір.

Екотиповий добір був основним на перших етапах селекції. Цим методом виявляли, оцінювали і розмножували найбільш цінні місцеві популяції, які сформувалися із кращих дикорослих зразків. Масовий добір дозволяє виділити ті форми рослин, які сформував природний добір. Масовий добір буває негативним і

позитивним.

Таблиця 1

Характеристика деяких господарсько-цінних ознак батьківських форм костреця безостого (дані у середньому за 2009-2011 рр.)

№	Назва	Урожай, гр. з рослини			Висота рослин, см	Облистяність, %	Кількість генеративних пагонів, шт
		Зелена маса	Суха речовина	Насіння			
1	Полтавський 52, st	706	283	21,3	153	67,9	27
2	Радіомутант к-1	828	323	16,0	156,3	71,3	29
3	Радіомутант к-5	816	331	17,6	152,6	67,1	28
4	Радіомутант к-7	826	341	21,0	152,0	69,5	27
5	Anto	795	314	30,6	157	67,8	50
6	HIP005	48,5	17,4	2,2			

Масовий-негативний добір в основному використовують в первинному насінництві для очищення сорту від домішок, видалення пошкоджених хворобами та непридатних для подальшої селекційної роботи рослин. Масовий позитивний добір використовують при створенні нових сортів для виділення рослин, кращих за заданими ознаками і властивостями. Відібрані рослини при цьому клонують і збирають насіння. Клони і насіння всіх відібраних рослин розміщують на одній ізольованій ділянці. У перехреснозапилюваних рослин використовують багаторазовий масовий добір.

Більшість сортів районованих в межах України були створені з використанням добору. Метод добору дозволяє працювати з великими популяціями при мінімальних затратах праці. Будь які види доборів засновані на використанні запасів мінливості. Але вимоги до сучасних сортів потребують використання більш ефективних методів селекції.

В деяких випадках в селекції багаторічних трав успішно використовують метод інбридингу. Але на думку деяких авторів, використання інбредних ліній в селекції на комбінаційну здатність для формування синтетиків неефективно, так як із-за низької самофертильності костреця безостого відбувається втрата зразків, які мають гарну комбінаційну здатність. Також, інбридинг у костреця безостого призводить до появи нежиттєздатних рослин.

У багаторічних трав найбільш ефективним прийомом створення вихідного матеріалу є гібридизація [2, с.166]. Штучна гібридизація дозволяє більш успішно пов'язувати в гібридному потомстві задані ознаки та властивості батьківських форм, отримувати нові форми, розширювати мінливість ознак, забезпечувати більш високий і стійкий прояв гетерозису в поколіннях. Схрещування трав у перехреснозапилюваних культур відбувається двома шляхами: при вільному перезапильненні спеціально підібраних пар в умовах ізоляції чи шляхом примусового штучного запилення.

Штучна гібридизація є обов'язковим прийомом в генетичних дослідженнях, в роботі по віддаленій гібридизації, в практичній селекції при проведенні контрольованих насичуючих схрещувань. Її здійснюють шляхом нанесення на приймочку квітки материнської рослини пилку, який зібрано з одного або декількох батьківських рослин. Цей метод дозволяє контролювати підбір батьківських пар і процес запилення і запліднення. Штучна гібридизація найбільш ефективна при селекції на якість корму і стійкість рослин до хвороб і шкідників.

Природно-спонтанне перезапильнення відбувається завдяки сильно вираженій у багаторічних трав здатності до перехресного запилення. Воно можливе не тільки в межах виду, але і між різними видами. Спонтанні гібриди зазвичай виникають на межі розповсюдження різних екотипів, різновидностей, видів багаторічних трав, при посіві сортів трав біля диких видів даного виду.

Вільно необмежене перезапильнення зазвичай використовують в колекційних розсадниках. Гібридний матеріал при цьому зазвичай отримують в результаті вільного перезапильнення материнських форм пилком рослин, що ростуть поряд. Цей прийом використовують для виявлення загальної комбінаційної здатності окремих сортів, біотипів чи рослин. В деяких випадках гібридний матеріал при високому рівні гетерозису використовують в якості вихідного для формування гібридних сортів з закріпленим гетерозисом.

Обмежено-вільне перезапильнення засноване на сильно вираженій самостерильності, самонесумісності і селективності запліднення у деяких видів багаторічних трав. Основою цього методу є ціленаправлений підбір вихідних батьківських сортів, біотипів, окремих рослин і вільне їх перезапильнення в розсадниках перезапильнення та полікросу на ізольованих ділянках.

В останні роки в селекції перехреснозапилюваних культур широкого використання набув метод створення складно-гібридних сортів-популяцій, який базується на вільному перезапильненні підібраних компонентів в розсаднику полікросу. Проведені дослідження показали, що перспективні складно-гібридні популяції, отримані при правильному виборі географічно віддалених форм, дають високий урожай сіна та насіння не тільки в першому поколінні але і більш стабільний в послідовних. Цей метод найменш затратний і

найбільш економічний. Завдяки заміні серії схрещувань зразка з кожним із інших, на отримання єдиного гібриду з їх сумішкою, розміри земельної ділянки, затрати насіння, праці і часу скорочуються в порівнянні з методом діалельних схрещувань в десятки разів, непотрібно просторової ізоляції комбінацій одна від одної.

Для проведення штучної гібридизації нами був закладений розсадник з поодиноким розміщенням батьківських форм. На материнських рослинах вибирали гарно розвинені, зручні для схрещування суцвіття середнього та нижнього ярусу. Для кастрації вибирали найбільш розвинені квітки в межах суцвіття. Потім починали кастрацію – видаляли пиляки із залишених у волоті квіток. Пиляки слід видаляти повністю і в недозрілому стані, щоб не допустити самозапилення. В результаті проведених схрещувань було отримано 20 різних комбінацій.

Також був закладений розсадник полікросу костреця безостого у формі латинського квадрату. Рослини-клони висаджувалися в кожному блоці (повторенні) квадратно-гніздовим способом 1х1 по 1 рослині в гніздо. Враховуючи, що кострець безостий має здатність утворювати повзуче кореневище від вузла куциння, така схема не дозволить кущам зростатися на протязі 3-х років.

Оцінку потомства діалельних схрещувань та полікросу проводили в розсаднику дослідження гібридного потомства. Основну увагу приділяли добору форм по найбільш цінних ознаках: урожай зеленої маси, сухої речовини, насіння. Але щоб не втратити цінні генотипи вели оцінку і по таких ознаках: зимостійкість, засухостійкість, висота рослин, облистяність, стійкість проти хвороб і шкідників.

За результатами досліджень гібридів F 1 костреця безостого було встановлено що по урожаю зеленої маси найкраще себе показали гібриди, які отримані з вихідних комбінацій: Радіомутант к-5 х Радіомутант к-7, Радіомутант к-5 х Анто, Радіомутант к-5 х Полтавський 52, Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто, по урожаю сухої маси виділилися гібриди, які отримані з комбінацій: Радіомутант к-5 х Анто, Радіомутант к-5 х Полтавський 52, Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто. По урожаю насіння кращими були гібриди Радіомутант к-7 х Анто, Полтавський 52 х Анто (див. табл. 2).

Таблиця 2

Продуктивність кращих гібридів костреця безостого F 1 (діалельні схрещування)

№	Гібридна комбінація	Урожайність					
		Зелена маса		Суша речовина		насіння	
		г. з куща	% до st	г. з куща	% до st	г. з куща	% до st
1	Радіомутант к-5х Радіомутант к-7	1050	130,0	450	122,7	21,6	100,4
2	Радіомутант к-5х Анто	1085	134,7	510	129,6	28,0	101,8
3	Радіомутант к-5х Полтавський 52	1053	130,8	505	133,5	31	147
4	Радіомутант к-7х Анто	1065	132,2	515	131,3	39,3	135,5
5	Полтавський 52 хАнто	1092	135,6	545	135,1	39,1	137,1
6	Полтавський 52, st	805	100,0	385	100,0	22,5	100,0
7	НІР 005	95,6		23,6		1,3	

У сучасних умовах для підвищення врожайності багаторічних злакових трав поряд зі створенням патентоспроможних сортів важливе значення має використання ефекту гетерозису. Цьому сприяє ряд характерних для них особливостей – висока генетична різноманітність, низька самосумісність, вітрозапилення, багатовічність. Відмічено, що негативний процес фіксації гомозигот може бути зупинений рекурентною селекцією – створенням синтетичних сортів. Метод полікросу дозволяє отримати новий вихідний матеріал, який буде мати стабільний прояв гетерозису на протязі поколінь. За результатами дослідження було встановлено продуктивність полікросних гібридів в наших дослідженнях (див. табл. 3).

Таблиця 3

Продуктивність кращих гібридів F 1 (полікросних) костреця безостого

№	Назва гібриду	Урожайність					
		Зелена маса		Суша речовина		Насіння	
		кг/м2	% до st	кг/м2	% до st	кг/м2	% до st
1	0107	3,9	162,5	1,2	100	4,9	106,5
2	0152	3,9	162,5	1,65	122	6,9	150
3	0105	2,7	112,5	1,4	108	7,5	163,0
4	Полтавський 52, st	2,4	100,0	1,2	100,0	4,6	100,0
5	НІР 005	0,2		0,06		0,25	

Полікросні гібриди 0107, 0152 та 0105 мали високий врожай зеленої маси та сухої речовини. Ці зразки істотно перевищували за цими ознаками стандартний сорт Полтавський 52. По урожаю насіння кращими були гібридні комбінації 0105 та 0152.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеної роботи було сформовано різноманітний вихідний селекційний матеріал.

Будь які види доборів засновані на використанні запасів мінливості. У багаторічних трав найбільш ефективним прийомом створення вихідного матеріалу є гібридизація. Штучна гібридизація дозволяє більш успішно пов'язувати в гібридному потомстві задані ознаки та властивості батьківських форм, отримувати нові форми, розширювати мінливість ознак, забезпечувати більш високий і стійкий прояв гетерозису в поколіннях.

Використання в селекції костреця безостого діалельних схрещувань та полікросу дає змогу створювати вихідний матеріал з комплексом господарсько-цінних ознак, які відповідають вимогам виробництва, мають стабільну кормову і насіннєву продуктивність, стійкі до біотичних і абіотичних факторів

Але метод полікросу менш затратний і більш економічний ніж діалельні схрещування. Завдяки заміні серії схрещувань з кожним із інших, на отримання єдиного гібриду з їх сумішкою, розміри земельної ділянки, затрати насіння, праці і часу скорочуються в десятки разів. При використанні методу полікросу не виникає необхідності у просторовій ізоляції комбінацій, що також підвищує його ефективність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев Н. Г. Костер безостый / Н. Г. Андреев, В. А. Савицкая. – М. : Агропромиздат, 1988. – 56 с.
2. Бриггс Ф. Научные основы селекции растений / Ф. Бриггс, П. Ноулз. гл. 14. – М. : Колос, 1972. – 166 с.
3. Харченко Ю. В. Генетичні ресурси стоголосу безостого – джерело цінних ознак для селекції / Ю. В. Марченко, В. Я. Кочерга, В. В. Підвезько // Генетичні ресурси рослин. – Харків. – №6. – 2008. – 123 с.

ТРАНСГРЕСІЯ ОСНОВНИХ КІЛЬКІСНИХ ОЗНАК ПРОДУКТИВНОСТІ У ГІБРИДІВ F2 ГОРОШКУ ПОСІВНОГО

Аралова Тетяна Сергіївна

Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН України, аспірант (Україна)
e-mail: aleksandraralov@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Проведено дослідження трансгресивної мінливості у гібридів F2 горошку посівного за основними кількісними ознаками продуктивності рослин. Визначені показники ступеню та частоти позитивних трансгресій, за якими виділено перспективні гібридні популяції.

Ключові слова: горошок посівний, батьківські форми, гібриди, гібридні популяції, кількісні ознаки, ступінь і частота трансгресії.

РЕЗЮМЕ

Проведено исследование трансгрессивной изменчивости у гибридов F2 вики посевной по основным количественным признакам продуктивности растений. Определены показатели степени и частоты положительных трансгрессий, по которым выделены перспективные гибридные популяции.

Ключевые слова: вика посевная, родительские формы, гибриды, гибридные популяции, количественные признаки, степень и частота трансгрессии.

ABSTRACT

The transgressive variation in F2 hybrids of spring vetch for main quantitative traits of productivity is studied. The degree and frequency of positive transgressions, which highlighted promising hybrid populations are defined.

Keywords: spring vetch, parental forms, hybrids, hybrid populations, quantitative traits, degree and frequency of transgression.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Селекція самозапильних культур базується на внутрішньовидовій гібридизації, яка дозволяє отримати широкий спектр рекомбінативних форм за різними господарсько-цінними елементами продуктивності [1, с. 214]. Поява при розщепленні гібридів позитивних трансгресій, які проявляється у збільшенні значення будь-якої ознаки в окремих особин в порівнянні з крайніми значеннями у батьківських форм обумовлюється домінуванням ознаки кращої батьківської форми, або наддомінуванням при неалельній взаємодії генів [2]. Тому вивчення прояву генетично обумовлених ознак та можливості виділення трансгресивних форм з гібридних популяцій набуває важливого практичного значення в селекції рослин [3, с. 20].

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проводили на полях відділу зернових та олійних культур Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН. Ґрунтовий покрив ділянок – сірі лісові крупнопилувато-середньосуглинкові ґрунти із вмістом гумусу (за Тюрнімом) 1,91%. Клімат зони – помірно-теплий, вологий.

Об'єктом досліджень служили 20 гібридних популяцій F2 горошку посівного створених за повною схемою діалельних схрещувань з залученням сортів вітчизняної селекції: Прибузька 19, Ірина, Ліліана, Білоцерківська 96 та сорту Спутниця (Росія). Гібридні комбінації F2 були отримані у 2012 р.

При закладанні польових дослідів та проведенні обліків керувались [4; 5].

Ступінь і частоту трансгресій визначали за методикою Воскресенської-Шпота [6].

Ступінь трансгресії (Тс) розраховували за формулою:

$$Tc = P_{г} \cdot 100 / P_{р} - 100, \%$$

де:

$P_{г}$ - максимальне значення ознаки у гібридів F2 даної комбінації схрещування (у середньому за трьома кращими рослинами).

$P_{р}$ - максимальне значення ознаки у батьківських форм даної комбінації схрещування (у середньому за трьома кращими рослинами).

Частоту трансгресій (Тч) розраховували за формулою:

$$Tч = A \cdot 100 / B, \%$$

де:

А – кількість гібридних рослин, що перевищують кращу батьківську форму (у середньому за трьома кращими рослинами).

Б – кількість проаналізованих за даною ознакою гібридних рослин за комбінацією схрещування.

Математична обробка показників структурного аналізу гібридів F₂ та вихідних батьківських форм свідчить про те, що за ознакою «висота рослин» лише у 5 гібридних популяціях F₂ виявлені форми з позитивною трансгресією, частота якої була невисокою і склала від 3% у гібридній популяції Прибузька 19/Білоцерківська 96 до 17% у Ліліана/Ірина.

За ознакою «кількість гілок на рослині» найвищою частотою трансгресій характеризувались гібридні популяції Спутниця/Прибузька 19 (20%), Прибузька 19/Білоцерківська 96 (17%), Прибузька 19/Ірина (16%) та Білоцерківська 96/Прибузька 19 (15%). У 20% гібридних популяцій не було виявлено форм з позитивною трансгресією, а у більшості гібридних популяцій частота трансгресій склала на рівні 3 – 13%.

У 75 % гібридних популяцій виявлені трансгресивні форми за ознакою «кількість продуктивних вузлів на рослині». Найвищою частотою трансгресій характеризувались гібридні популяції Прибузька 19/Білоцерківська 96 (33%) та Прибузька 19/Ліліана (31%). По інших комбінаціях схрещування частота трансгресій склала 5 – 21% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Частота позитивних трансгресій у гібридів F₂ горошку посівного за основними господарсько-цінними кількісними ознаками, %

Комбінації схрещування	Висота рослини, см	Кількість на рослині:				Маса насіння з рослини, г
		гілок, шт.	бобів, шт.	продуктивних вузлів, шт.	насінин, шт.	
Прибузька 19/Ірина	10	16	16	20	20	10
Ірина/Прибузька 19	-	-	-	-	-	-
Прибузька 19/Ліліана	-	13	17	31	18	25
Ліліана х Прибузька 19	-	11	3	7	-	-
Прибузька 19/Білоцерківська 96	-10	17	25	33	27	26
Білоцерківська 96/Прибузька 19	-	15	27	13	30	32
Прибузька 19/Спутниця	13	10	25	13	30	27
Спутниця/Прибузька 19	-	20	42	21	44	41
Ірина/Ліліана	3	7	-	7	-	-
Ліліана/Ірина	17	-	11	14	14	19
Ірина/Білоцерківська 96	-	10	15	17	13	12
Білоцерківська 96/Ірина	-	13	23	8	25	26
Ірина/Спутниця	-	13	10	-	7	8
Спутниця/Ірина	-	8	13	-	23	20
Ліліана/Білоцерківська 96	-	-	10	13	7	11
Білоцерківська 96/Ліліана	-	7	37	6	23	18
Ліліана/Спутниця	-	5	3	-	5	7
Спутниця/Ліліана	-	-	13	5	11	13
Білоцерківська 96/Спутниця	-	3	17	10	22	27
Спутниця/Білоцерківська 96	-	-	-	-	-	-

Найвищою частотою трансгресій за ознакою «кількість бобів на рослині» характеризувались гібридні популяції Спутниця/Прибузька 19 (42%), Білоцерківська 96/Ліліана (37%), Прибузька 19/Спутниця (25%) та Білоцерківська 96/Прибузька 19 (27%). У інших гібридних популяціях частота трансгресій була на рівні 3 – 23%, а у 15% гібридних популяцій позитивні трансгресії були відсутні.

За ознакою «кількість насінин на рослині» прояв частоти трансгресій носить аналогічний характер. Максимальна частота трансгресій відмічена у гібридних популяціях Спутниця/Прибузька 19 (44%), Білоцерківська 96/ Прибузька 19 (30%), Прибузька 19/Спутниця (30%) та Прибузька 19/ Білоцерківська 96 (27%).

За показником індивідуальної насіннєвої продуктивності «маса насіння з рослини» найвищою частотою трансгресій характеризувались гібридні популяції Спутниця/Прибузька 19 (41%), Білоцерківська 96/Прибузька 19 (32%), Прибузька 19/Спутниця (27%), Білоцерківська 96/ Спутниця (27%).

Важливим показником, який застосовується при аналізі спадковості в гібридах F2 та інших поколінь є також і ступінь прояву трансгресій. Наші дослідження свідчать про те, що за всіма показниками структури рослин горошку посівного прояв позитивної трансгресії відмічено у слідуючих гібридних популяціях: Прибузька 19/Ірина, Прибузька 19/ Білоцерківська 96 та Прибузька 19/Спутниця. Відсутністю трансгресивних форм характеризувались лише дві гібридні популяції, Ірина/ Прибузька 19 та Спутниця/Білоцерківська 96. У інших гібридних популяціях відмічені позитивні трансгресії по більшості ознакам продуктивності, окрім, ознаки «висота рослин». Позитивна трансгресія за ознакою «висота рослин» проявилась лише у 5 гібридних популяціях, її ступінь прояву склав від 0,4% у гібридній популяції Ірина/ Ліліана до 10,2% у Прибузька 19/Ірина (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ступінь позитивних трансгресій гібридів F2 горошку посівного за основними господарсько-цінними ознаками, %

Комбінації схрещування	Висота рослини, см	Кількість на рослині				Маса насіння з рослини, г
		гілок, шт	бобів, шт	продуктивних вузлів, шт	насінин, шт	
Прибузька 19/Ірина	10,2	13,5	21,4	12,4	23,3	35,8
Ірина/Прибузька 19	-	-	-	-	-	-
Прибузька 19/Ліліана	-	8,1	25,6	21,5	20,8	23,7
Ліліана х Прибузька 19	-	8,1	0,4	7,2	-	-
Прибузька 19/Білоцерківська 96	4,5	16,5	20,9	34,0	21,1	22,4
Білоцерківська 96/Прибузька 19	-	23,3	18,6	20,6	30,0	32,1
Прибузька 19/Спутниця	3,1	27,0	22,3	8,5	19,1	26,4
Спутниця/Прибузька 19	-	16,2	42,1	34,2	45,9	48,3
Ірина/Ліліана	0,4	13,5	-	14,3	-	-
Ліліана/Ірина	6,9	-	8,3	11,6	10,7	12,0
Ірина/Білоцерківська 96	-	18,4	14,1	24,0	13,8	16,5
Білоцерківська 96/Ірина	-	33,3	30,8	21,4	38,3	29,7
Ірина/Спутниця	-	8,3	8,7	-	11,8	12,1
Спутниця/Ірина	-	10,0	18,7	-	22,2	24,8
Ліліана/Білоцерківська 96	-	-	8,5	6,2	8,4	9,5
Білоцерківська 96/Ліліана	-	11,4	14,2	4,5	19,1	16,8
Ліліана/Спутниця	-	8,1	4,7	-	6,1	7,1
Спутниця/Ліліана	-	-	12,8	2,6	10,7	15,8
Білоцерківська 96/Спутниця	-	10,0	23,6	13,7	18,5	21,5
Спутниця/Білоцерківська 96	-	-	-	-	-	-

Найвищий ступінь позитивної трансгресії за ознакою «кількість продуктивних вузлів на рослині» було відмічено в гібридних популяціях Спутниця/Прибузька 19 (34,2%) та Прибузька 19/Білоцерківська 96 (34,0%). У 25% гібридних популяцій трансгресія була відсутня, а у інших гібридних популяцій вона коливалась від 2,6% у Спутниця/Ліліана до 24,0% у Ірина/ Білоцерківська 96.

За ознакою «кількість бобів на рослині» найбільшим ступенем позитивної трансгресії характеризувались слідуючі гібридні популяції: Спутниця/Прибузька 19 (42,1%), Білоцерківська 96/Ірина (30,8%), Прибузька 19/Ліліана (25,6%) та Білоцерківська 96/Спутниця (23,6%).

За ознакою «кількість насінин на рослині» найбільшим ступенем позитивної трансгресії характеризувались слідуючі гібридні популяції: Спутниця/Прибузька 19 (45,9%), Білоцерківська 96/Ірина (38,3%), Білоцерківська 96/Прибузька 19 (30,0%), Прибузька 19/Ірина (23,3%) та Спутниця/Ірина (22,2%).

Прояв позитивної трансгресії за ознакою «маса насіння з рослини», яка визначає рівень насіннєвої продуктивності окремої гібридної рослини і обумовлюється наведеними вище структурними ознаками, встановлено у 80% гібридних популяцій F2 горошку посівного. Ступінь її прояву склав від 7,1% у гібридній популяції Ліліана/Спутниця до 48,3% у гібридній популяції Спутниця/Прибузька 19.

ВИСНОВКИ

За результатами проведених досліджень встановлено різний рівень частоти та ступеню прояву позитивних трансгресій у гібридів F2 горошку посівного за ознаками: висота рослин, кількість гілок, продуктивних вузлів, бобів і насінин на рослині та масі насіння з рослини.

Більш перспективними в селекційному плані по ступеню і частоті позитивних трансгресій виявились наступні гібридні популяції: Спутниця/Прибузька 19, Білоцерківська 96/Прибузька 19, Прибузька19/Ірина, Білоцерківська 96/Ірина, Прибузька19/Спутниця, Прибузька19/Ліліана, Спутниця/Ірина, Прибузька 19/Білоцерківська96 та Білоцерківська 96/Спутниця, з яких була отримана найбільша кількість родоначальних трансгресивних форм з високою насінневою продуктивністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бобер А. Ф. Трансгресія ознак насінневої і кормової продуктивності у міжвидових гібридів люцерни / А. Ф. Бобер, М. В. Повидало // Збірник наукових праць ННЦ «Інститут землеробства НААН». – Вип. 1–2, 2011. – С. 214–219.
2. Орлюк А. П. Принципы трансгрессивной селекции пшеницы / А. П Орлюк, В. В. Базалий // Херсон : Наддніпрянська правда. – 1998. – 274 с.
3. Бабич А. О. Прояв трансгресії за основними кількісними ознаками продуктивності бобів кормових в F2 / А. О. Бабич, С. В. Іванюк, С. І. Бабій // Корми і кормовиробництво. – Вінниця, 2010. – Вип. 66. – С. 20–24.
4. Доспехов Б. А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований) / Б. А. Доспехов. – М. : Колос, 1985. – 336 с.
5. Репьев С. И. Селекция вики посевной (методические указания) / С. И. Репьев, В. И. Измалков, В. И. Аралов // Всесоюзный НИИ растениеводства имени Н. И. Вавилова (ВИР). – Ленинград, 1991. – 34 с.
6. Воскресенская Г. С. Трансгрессия признаков у гибридов Brassica и методика количественного учета этого явления / Г. С. Воскресенская, Б. И. Шпот // Доклады ВАСХНИЛ. – 1967. – №7. – С. 18–20.

УТОПІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ «УКРАЇНІЗАЦІЇ» 20-х років ХХ ст. ТА «МОВНЕ ПИТАННЯ»

Замкова Наталія Леонідівна

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного
університету, кандидат педагогічних наук, доцент, директор інституту (Україна)
e-mail: zamkovaya76@mail.ru

РЕЗЮМЕ

У поданому дослідженні проаналізовано явище «українізації» та процес формування «мовної політики» в Україні в 20-х роках ХХ ст. на основі дистинкцій «типу А» («відсутність великої традиції», що призводить до появи «екзоглосних» або «багатомовних» держав), «типу В» (політика «ендоглосії» або «одномовності») та «типу С» (наявність кількох великих традицій, які знаходяться у відносинах суперництва). Розглянуто співвідношення «білінгвізму» та «монолінгвізму» відповідно до кожного з зазначених типів. З'ясовано позицію влади та владних відносин у формуванні типу мовної політики, притаманному процесу «українізації» в період «українського Відродження». Доведено роль українських радикальних «націонал-комуністів», які належали, в основному, до мистецького або науково-академічного середовища, та сприяли найбільш високим досягненням «українського Відродження».

Ключові слова: українізація, мовна політика, диглосія, білінгвізм, монолінгвізм, українське Відродження, націоналізм, мовно-культурна політика.

РЕЗЮМЕ

В представленном исследовании проанализированы явление «украинизации» и процесс формирования «языковой политики» в Украине в 20-х годах ХХ ст. на основе дистинкций «типа А» («отсутствие великой традиции», которое привело к появлению «экзоглосных» или «многоязычных» государств), «типа В» (политика «эндоглосии» или «одноязычия») и «типа С» (присутствие нескольких великих традиций, которые находятся в отношениях соперничества). Рассмотрено соотношение «билингвизма» и «монолингвизма» в соответствии с каждым из указанных типов. Изучена позиция власти и властных отношений в формировании типа языковой политики, характерного для процесса «украинизации» в период «украинского Возрождения». Доказана роль украинских радикальных «национал-коммунистов», которые принадлежали, в основном, к творческой или научно-художественной среде, и способствовали наибольшим достижениям «украинского Возрождения».

Ключевые слова: украинизация, языковая политика, диглоссия, билингвизм, монолингвизм, украинское Возрождение, национализм, языково-культурная политика.

ABSTRACT

The submitted issue is dedicated to the phenomenon of “Ukrainization” and the process of forming “language policy” in Ukraine in the 20th of the XX century, basing upon the distinctions of “type A” (“absence of the great tradition”, that leads to the introduction of “polylingual” states), “type B” (policy of “monoligualism”) and “type C” (operating of several great traditions in the conditions of competition). Correlation of “bilingualism” and “monoligualism” concerning each of the underlined types has been examined. The position of power and its relationship in forming the type of language policy, characteristic for the process of “Ukrainization” in the period of “Ukrainian Renaissance” has been analyzed. The role and contribution of Ukrainian radical “national-communists” to the highest achievements of “Ukrainian Renaissance” has been proved, with their reference to art and scientific-academic environment.

Key words: Ukrainization, language policy, diglossia, bilingualism, monoligualism, Ukrainian Renaissance, nationalism, language-cultural policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В Україні «мовна політика» почала формуватися відразу ж після 12 червня 1920 року, тобто після остаточної окупації Червоною Армією. Як відомо, мовна політика перших років існування радянської держави йшла в напрямку, діаметрально протилежному імперським типам «владних практик» в мовній сфері. З точки зору наведеної думки Г.Померанца, цей напрямок – узагальнений в стратегії так званої «**коренізації**» -- повністю відповідає не тільки імперській (та в перспективі, тоталітарній) основі радянської державності, але й її утопічній домінанті. З нашої точки зору, така стратегія звільнення «поневолених» царатом народів, мстила суттєве протиріччя між утопією Союзу «звільнених націй» та практики відродження русифікованої Імперії.

Якщо говорити більш узагальнено, то це було протиріччя між самою суттю радянської державності, протиріччя між реальністю «Імперії Зла» та утопією «Імперії Добра». Більш того, це протиріччя було закладене в саму основу радянської державності, яка на відміну від державного моноліту Російської Імперії мала вигляд **конгломерату «національних республік»**, причому в конституційній устрій якого була закладена бомба

уповільненої дії у вигляді «права націй на самовизначення» на можливий вихід з Радянського Союзу. До цієї ідеї «державного устрою» радянський проект дійшов не зразу, оскільки з самого початку він мав досить примарні уявлення про майбутнє держави «диктатури пролетаріату».

ВІКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Незважаючи на ці уявлення, можливі коливання вибору йшли навколо вісі «утопічність/імперськість», «визволення/деспотизм». Про ці суперечки стосовно вибору докладно написано у вже згаданій книзі М.Поповича «Нарис історії культури України», в якій крім аналізу генезису культурних явищ дається неперевершений аналіз соціально-політичних ситуацій, в якій розгорталася українська історія культури. Зокрема, він зазначає наступне: «Нова політична ера розпочалася з гострих конфліктів між хворим В.Ленінін і Й.Сталінін, який став на цей час фактично господарем партійного апарату. Одним із найбільш дратливих приводів було створення СРСР («так званого» СРСР, як висловився В.Ленін в одному з листів). За роки громадянської війни владний режим розвивався від повного заперечення будь-якої автономії націй в рамках централізованої держави «диктатури пролетаріату» до формального визнання незалежності національних республік при фактичній централізації влади через партійні органи» [1, с. 558]. Підкреслено нами з метою показати постійну боротьбу між імперською «централізацією» та «автономією» національних республік. Остання фраза цитати демонструє, що навіть за умов формального визнання національної республіки або «етнічної держави» завжди діяв механізм придушення цієї автономії, а стосовно нашої проблеми типів «мовної політики» сказане означає, що в цих республіках точилася запекла боротьба «вибору Традиції». Інакше кажучи, там в тій чи іншій мірі відтворювався «тип С», тобто ситуація конкурування між мовно-культурними традиціями, причому конкурування не тільки суто концептуального, але й, як ми вже говорили, конкурування на рівні еліт. Уточнюючи **предмет** цього конкурування, зазначимо, що він полягав між двома редакціями «типу В» – редакцією суто імперською (де «етнічне» підпорядковане «державному») та редакцією, характерною для «національних держав», в рамках яких «державне» є похідним від етнічного принципу. Найбільш показово наслідки зазначеного базового протиріччя виявилися якраз в Україні та феномені «українізації».

Парадоксально, що ідея створення СРСР належала Й.Сталіну. Його проект передбачав наявність єдиної наддержавної структури, яка будувалася над «національними республіками» та фактично виконувала функції Імперського Центру та зберігала недоторкану внутрішню основу зруйнованої Російської Імперії. На відміну від сталінського «центрлізму» Ленін плевав утопічні ілюзії стосовно «звільняючого» потенціалу соціалізму та особисто ненавидів те, що називав «російським великодержавним шовінізмом», який мав місце в Російській Імперії. Отже, на початку 20-х років на деякий час в партії перемогла ленінська платформа. Як відомо, у квітні 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП (б), який у своїй резолюції акцентував основну небезпеку у вигляді великодержавного шовінізму та «привілейоване положення великоросів». Саме з цього з'їзду розпочинається політика «коренізації», яка яскраво відображала **утопічну** доміную «радянського проекту».

Нагадаємо, що утопічна стратегія виступала антитезою мовної експансії Російської Імперії відносно мов малих народів та намагалася надати виміру публічності мовам цих народів, що вписувалося в ідеологему «права націй на самовизначення» (водночас ліберальну та комуністичну).

В контексті «діалектики» «утопічність/імперськість» та того, як вона виявляла себе у випадку «мовної політики» в Радянській Україні в перші роки її існування та такого феномену як «українізація», хочемо нагадати засади такої політики стосовно виконання мовних прав малих народів та проект «мовного будівництва» періоду 1926 – 1929 рр. І зараз нас цікавить, **чим** якісно відрізнялись тип «мовної політики» в Україні у вигляді феномену «українізації» від проекту «розвитку мов малих народів радянського Туркестану та Кавказу», яким керував відомий лінгвіст Є.Д.Поліванов.

Перше, що буквально кидається в око, це радикальна відмінність України від «малих народів» у двох аспектах – наявність відповідної інституції, яка визначала її статус в якості «незалежної української республіки» (проголошена вже у березні 1919 р.) та наявність мови, її етнічних носіїв (українців), усталеної культури та розвиненої літературної традиції. Ці дві обставини й виступили, так би мовити, онтологічною основою проекту «українізації». До того ж додавалися деякі обставини. Наприклад, ідеологема «світового села», яку сформулював М.Бухарін. В реальності, це була абсолютно містична ідея, що суперечила всім положенням марксизму. Так, викладаючи основи ленінського кооперативного плану, М.Бухарін висунув досить нестандартну версію світової пролетарської революції, яка вимальовувалася не стільки як повстання західного пролетаріату проти буржуазії, скільки повстання «світового села» проти «світового міста».

В цій ідеології можна знайти не тільки «обґрунтування» ролі відсталого Росії-Євразії, але й приховані мотиви запізненого реакційного романтизму О.Шпенглера, який – в душі усталеної романтичної традиції – ідеалізував «село» як щось «буттєве» на відміну від «міста» як чогось примарного та «неприродного». Повертаючись до «шпенглерівської» основи «культу села» та сприйняття такого собі «революційного шпенглеріанства» в українському культурному середовищі, неможливо не згадати М.Хвильового (справжнє прізвище Фітільов), росіянина за походженням, який прийняв українську ідентичність, став видатним діячем української культури та, водночас, був переконаним в правоті більшовистської ідеології. Ми згадали цю постать тому, що його погляди кореспондували з шпенглерівськими мотивами М.Бухаріна, але й тому, що він уособлює романтичний етап більшовистської **Умонії**, крізь призму якої він мріяв про розквіт України серед

інших радянських республік. Ця віра дуже показово демонструє цінності проекту «українізації».

Так, у відомому есе з показовою назвою «Україна чи Малоросія?» автор впевнено говорить про цінність української літератури, її самостійність по відношенню до літератури російської, що знаходить своє вираження в тезі про «суперництво» двох націй в культурній творчості. Зокрема, він про це пише так: «Нове гасло, що його скеровано проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («соревнования») двох націй, і не як націй, а як революційних факторів» [2, с. 173]. В наведеній цитаті ми можемо чітко побачити не тільки уявлення про українську літературу, а й про сформовану українську **націю**, що дає нам підстави вважати зазначений комплекс ідей як ідеологічну основу для мовної політики «типу В» в редакції мономовності та монокультурності «національної держави».

Зазначені «шпенглеріанські» мотиви у М.Хвильового виявилися в його ідеї «азіатського ренесансу» як проекту, протиставленого незворотної загибелі європейської цивілізації.

Так, історичну роль України М.Хвильовий обґрунтовує за допомогою наступної концептуальної казуїстики: «Але при чому тут Україна? А при тому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом, і при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитися тільки в молодих радянських республіках, і в першу чергу під блакитним небом південно-східної республіки-комуні, яка завжди була серед горожанських сутічок і яка виховала в своїх буйних стихіях тип революційного конкістадора» [2, с. 175].

З наведеного пасажу яскравого прикладу шпенглеріанської міфології М.Хвильового видно, що Україна не просто є «рівною серед рівних» в спільному проекті «азіатського Ренесансу», але й виступає його **Авангардом**, передовим загоном. В ньому виявляють себе й всі прикмети радянської Утопії того періоду, згідно якої більшовизм виступає як двигун та фермент «національного відродження», більш того, він пришвидшує цей процес.

Таким чином, в деклараціях М.Хвильового ми бачимо ключові ідеологеми проекту радянської «українізації» – «національне відродження», розвиток української радянської республіки, поєднання «національної ідеї» з ідеєю загальною («азіатське відродження»), неможливість «національного відродження» поза більшовистською ідеологією. Отже, ми можемо стверджувати, що М.Хвильовий був одним з найяскравіших постатей «українізації», втілював її романтичні ілюзії та те, що ми назвали «утопічною» компонентою радянського історичного проекту. Трохи згодом ми повернемося до аналізу цієї фігури як в широкому контексті українського «національного відродження», так і в контексті більш звуженої проблематики «мовної політики», однак перед тим треба стисло прослідкувати, як ця політика формувалася у вищих ешелонах радянської влади, яка використовувала зазначену стратегію для своїх корисних інтересів.

Так, наприклад, на підставі резолюції вже згаданого XII з'їзду РКП (б) 1923 р., було видано декрет уряду України, «в якому визнавалося, що формальна рівність української і російської мови веде до фактичної нерівності на користь мови російської, і розпочато політику «українізації» [1, с. 572]. (Підкреслено нами з метою показати **унікальність** ситуації «мовної» та взагалі «мовно-культурної» політики в Радянському Союзі, де «українізація» виступала експериментом не тільки з подолання імперської **диглосії**, але й навіть стратегії **білінгвізму** на користь українського **монолінгвізму** та сценарію мовної політики «типу В»).

Які були практичні наслідки цього експерименту? Передусім, на відміну від стратегії «коренізації» малих народів СРСР, українська мова стала обов'язковою не тільки для партійного апарату, але й стала стрижнем освітньої політики, яка здійснювалася переважно на українській мові. Це не означає, що офіційний Кремль повністю підтримував таку стратегію, яка мала ризики занадто автономізації та самостійності української республіки. І в цій одночасній поблажливості політики «українізації» та протидії цій політиці з боку Влади, в цій суперечливості знаходила втілення сформульована нами дихотомія «Утопія/Централізм», яка була притаманна всьому радянському проекту та супроводжувала його до самого кінця режиму. Крім концептуальної неузгодженості цих двох його складових мала місце невизначеність кінцевої мети цього режиму, який, як ми вже зазначали, все ж таки тяжів до тотальної централізації та лише імітації розвитку національних мов та культур.

Однак, в межах комуністичної романтичної Утопії – де «українізація» розумілася як розквіт національної культури, протиставлений її занепаду за умов Російської Імперії – можна було бути водночас українським націоналістом та переконаним більшовиком. Виникає природне питання про зв'язок цих інституційних зворушень з більш вузьким аспектом мовного питання або «мовної політики». Зв'язок цей є абсолютно безпосереднім, якщо всі наші попередні міркування стосовно відносин між «Мовою» та «Владою». В контексті цієї проблеми приклад радянської «українізації» показовий тим, що присутність Влади в мовній політиці мала місце і в республіці, яка намагалася діяти в логіці формування «національної держави». Так, керівництво українського ЦК вдається до розгляду дрібних проблем функціонування української мови, а саме таких, як правопис. Цей випадок є майже анекдотичним, оскільки реформа українського правопису була проведена під контролем таких сталінських «зубрів», як Л.Каганович та С.Косіор.

Безпосереднім керівником цього проекту виступив М.Скрипник, який у 1927 р. став наркомом освіти. Якщо вдуматися в сутність того, що робила ця цікава й непересічна постать в історії української державності та культури, то можна легко побачити, що напрямки цієї реформи йшов по лінії де-русифікації. Наприклад, він пропонував замінити буквосполучення *дз* та *дж* через латинські літери *S* та *Z*, що є досить показовим для ідеології українського **монолінгвізму** або мовної політики «типу В». В цілому пропозиції М.Скрипника були підтримані вищим партійним керівництвом, хоча від латинських запозичень Політбюро відмовилося.

Не менш показовим аспектом «українізації» були радикальні зміни в системі освіти, які почали діяти вже починаючи з 1919 р. Не вдаючись до аналізу досягнень тогочасної освітньої політики, зазначимо, що **українська мова** вперше в історії України стала мовою освіти. Більш того, вона **офіційно** стала мовою Великої Науки, та показовим свідченням цього є запис у статуті Української Академії наук, де єдиною вимогою для членів та співробітників Академії було визнання «української національної культури з її оруддям – українською мовою». (Підкреслено нами).

Наразі треба ще раз осмислити розквіт української культури як наслідок політики «українізації». Про цей розквіт або «Українське Відродження» написано багато книжок, але нас в даному контексті цікавить **владний імпульс**, який крився в цьому процесі. (Під владним імпульсом маємо на увазі «антиімперський» проект становлення української національної культури, який до певного часу центральна влада активно заохочувала). Враховуючи минуле українців як колонізованої нації легко зрозуміти, що для неї означало «національне питання», українська мова як ідентифікатор національної ідентичності та «українська культура» як показник виходу з «єгипетського полону» імперського поневолення. Тому для самих культурних діячів руху «українізації» її вістря не тільки як культурного, але й як політичного руху, націлене водночас на імперське минуле та на можливе повернення до «російського великодержавного шовінізму» в новій – вже комуністичній! – обкладинці. Але, повторюємо, найбільш цікаві постаті українського «Відродження» схилялися в бік «націоналізму», лише прикриваючись комуністичними гаслами.

Особливо яскраво ця тенденція виявила себе в українському тогочасному мистецтві. Статистика показує, що в одному Києві функціонувало 5 театрів (знаменитий театр ім. І. Франка у 1923 році рішенням українського уряду було переведено у Харків, який на той час був, як відомо, столицею України), в тому числі знаменитий театр «Березиль» Леся Курбаса. Харків справедливо вважався центром українського літературного життя (і, відповідно, українського «Відродження»). Було створено багато письменницьких організацій та літературних об'єднань. Ми не ставимо своїм завданням надавати детальний опис розвитку українського мистецтва, яке вкладається в формулу «українізації» та «Українського Відродження». Зазначимо лише те, що «український авангард» мав незаперечні світові досягнення в сфері театру, живопису, архітектури, літератури (поезії) та кінематографу.

Показовим фільмом для тенденції поєднання української національної ідеї та «вселенського космізму» є, безумовно, фільм «Земля» Олександра Довженка, в якому космічна універсальність (уособлена символом «землі») співпадає з яскравою національною забарвленістю. Такий збіг обумовлене, по-перше, з «космічністю» ідеї Революції як глобального космічного оновлення, по-друге, потужною міфологічною традицією в самій українській національній ідеї, яка, починаючи з XIX сторіччя мала космічно-вселенські конотації. Наведені аспекти міфології національної ідентичності та космізму дають можливість зрозуміти поєднання «національного» та «універсального» в проекті «українізації» та українського «Відродження» та стверджувати, що і М.Хвильовий, і О.Довженко в своїх досить різних (але в якійсь першооснові єдиних) утопічних імпульсах були спадкоємцями української традиції, уособленої в творчості Тараса Шевченка. Такий спадкоємності в чималому ступені сприяли й особливості революційної ідеології та художнього Авангарду, який був тісно пов'язаний з революційною Утопією. Мова йде про тему **деструкції**, космічного **дисбалансу**, який передувє утопічній **Гармонії** та райському стану «золотого віку» (про що писав російський дослідник «політичної естетики» Авангарду Борис Гройс [3, с. 20-21]).

З наведеного випливає, що в ситуації глобальної космічної дисгармонії та хаосу митець-авангардист бере на себе по суті божественні функції та створює «тотальний проект створення нового світу» [3, с. 26]. В українському контексті ми можемо прослідкувати коріння цієї ідеї саме в творчості Т.Шевченка, який сам й виступив в якості творця-пророка цього нового світу. І лагідна кінцева картина райського стану йде у нього через кров та деструкцію. Інакше кажучи, утопія Т.Шевченка має не хіліастичне, а відверто **есхатологічне** забарвлення, з переживанням образу «фінальної битви», яке споріднює великого поета з «революціанризмом» наступного століття.

Отже, підсумовуючи наш стислий експрес в історію українського авангарду, ми ще раз наголошуємо на тому, що в ньому органічно поєднувалися складові загальнореволюційної (тобто суто авангардистської) міфології та складові суто української традиції. І саме тому, ми можемо зрозуміти органічність «комуністичної» та «національної» утопії.

Оскільки ми вже багато разів зазначали те, що основний парадокс формування української національної держави (та національної ідентичності в рамках тієї держави) полягав у невіддільності «націоналізму» та «комуністичної ідеї», і тому для найбільш впливових діячів того часу національна Утопія реалізувала себе в «радянській українській державності». Це була трагічна помилка всіх діячів «українського Відродження», але без цієї помилки не було б всіх його величних досягнень. Ми вже демонстрували цей парадокс на прикладі Утопії М.Хвильового, а тепер показовим прикладом вважаємо пафос «українства» у його літературного суперника й ідеологічного антагоніста В.Еллана, який поєднував в собі майже фанатичну більшовистську переконаність та не меншу захоханість в Україну та її «національну ідею» [1, с. 590-591].

Основний суперник В.Еллана ще більш різко визначив українську національну спрямованість його суспільного комуністичного ідеалу, сформулювавши гасло «Геть від Москви!». В ньому як в краплі води відобразилася вся культурна та мовна політика в найвищому прояві «українізації», і тому ми наводимо висловлювання М.Хвильового повністю: «Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі

російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою свою економіку?), що «язык русский – язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів – не може бути «языком Ленина»?), що на Україні російська культура є культурою пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями разом?), що «треба іти з росіянами як рівний з рівним», що всі народи – брати і т.д. і т.п. – всі ці фрази є все-таки фрази – не більше, і їм місце в архівах керенщини» [1, 605]. (Ми підкреслили ті слова, які уособлюють сутність мовної політики часів «українізації», політики, що була направлена не тільки проти імперської *диглосії*, але й виступала альтернативою проекту *білінгвізму*).

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки стосовно відносин між таким унікальним для свого часу явищем як «українізація» та формуванням «мовної політики» в тогочасній Україні, нагадаємо, що в нашому аналізі типів такої політики ми базуємося на дистинкції між «типом А» (передумовою якої виступає «відсутність великої традиції», що призводить до появи «екзоглосних» або «багатомовних» держав), «типом В» (який спирається на наявність такої Традиції та на практиці означає політику «ендоглосії» або «одномовності») та, нарешті, «типом С» (який передбачає наявність кількох великих традицій, які знаходяться у відносинах суперництва).

Для кінцевих висновків стосовно типу мовної політики, який був притаманний «українізації» та проекту «українського Відродження», необхідно пригадати наші попередні роздуми про роль Влади та владних відносин в такій політиці. Нагадаймо, що для аналізу мовної політики ми використовували поняття «влади» у безпосередньому, інституційному вимірі або його «культурних корелятивів» (оскільки, за І.Валерстайном, «культура», особливо, «національна культура» виступає замаскованою формою владних відносин). Отже, повертаючись після цих нагадувань до феномену «українізації», ми можемо зробити висновок про те, що в самому цьому проекті точилася боротьба між «типом С» (що передбачав «білінгвізм») та «типом В» з його рішучим «монолінгвізмом».

В українському контексті «тип С» означав знаходження певної рівноваги між «українською» та «російською» мовами, причому цей сценарій поділяли не послідовні неоімперські «централізатори», а національно зорієнтовані прихильники «українізації» з самого партійного апарату. (Типовим прикладом такої «помірної українізації» з орієнтацією на «тип С» є, на наш погляд, фігура М.Скрипника). Стосовно ж «типу В», то за ним стояли українські радикальні «націонал-комуністи», які належали, в основному, до мистецького або науково-академічного середовища. Саме вони сприяли найбільш високим досягненням «українського Відродження», і саме вони першими зникли у вогні політичних репресій та Терору. Аналогічна доля спіткала й представників «помірної українізації». Разом з Терором померла й романтична революціоністська Утопія першого етапу радянської влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
2. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Вітчизна. – 1990. – № 2. – С. 181–188.
3. Гройс Б. Стиль Сталина / Утопия и обмен (Стиль Сталин. О новом. Статьи) / Б. Гройс. – М. : Знак, 1993. – 374 с.

EDITORIAL BOARD

International Advisory and Editorial Board **Azerbaijan**

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Beykas Seyfulla Xidirov

Azerbaijan State Oil Company. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Elshan Mahmud Hajizade

Head of department of President Administration of Azerbaijan Republic. Doctor of Economical Sciences. Professor

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Omar Kerimov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil Academy. Academician Doctor of Economical Sciences. PHD

Tarbiz Nasrulla Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical Sciences. Professor

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Yusif Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan state Oil Academy. Doctor of Technical Sciences. Professor

---

Georgia

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Eka Avaliani

Professor at International Black Sea University. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academician Doctor of Economics

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

Ketevan Nanobashvili

"M.D" Dental Clinic, "Dika" L.T.D. Tbilisi Medical Academy. Professor PhD MDPH of Medicine, Associate Professor

Larisa Korghanashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Liana Hovelidze-Solomonova

Rector of high school of "Georgia". Doctor of Economical Sciences

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maya Kapanadze

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor. Finance manager of Güllüstan-bssjar

Mariam Kharaishvili

Tbilisi State Medical University. PHD MD

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Rusudan G. Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Simon Nemsadze

Georgian Technical University . Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Tamar Giorgadze

Gr. Robakidze University, Department of Medicine. Associate Professor

Tamara Okropiridze

University "Geomedi" Department of Dentistry , Doctor of Medical Sciences. Full Professor

Tengiz G. Museliani

Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor

Valerian N. Nanobashvili

Company "Buneba ltd". Doctor of Veterinary Sciences. Veterinary surgeon

Vaxtang S. Datashvili

Georgian technical University. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor

Zaira Gudushauri

Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES

Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. Ph.D., [Russian History](#)

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Grigory G. Levkin

Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Klemenova Elena

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Kurbatskaya Tatiana

Kamsk State Engineering - Economical Academy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD.Pedagogical Science. Associate professor.

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate professor.

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor.

Natalia Litneva

Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician

Sergey N. Fedorchenko

Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PHD

Sergei A. Ostroumov

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina

Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Victor F. Stukach

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Zhanna Glotova

Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor

---

Ukraine

Alexandra V. Gorbenko

National Transport University. PhD

Anna B. Gulyayeva

Institut of Plant Physiology and Genetics. PhD

EDITORIAL BOARD

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Mixail M. Bogdan

Institute of Plant Physiology and Genetics. PhD

Liana Ptaschenko

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. Doctor of Economical Sciences. Professor

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

Olga F. Gold

Ukrainian National University named I.I. Mechnikov. PhD

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Crimea

Lienara Adzhyieva

Federal state autonomous institution of higher education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky" Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch) in Evpatoria. PhD of History. Associate Professor

Nelya Gluzman

Federal state autonomous institution of higher education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky" Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch) in Evpatoria. Doctor of Pedagogical Sciences. Full Professor

Oksana Usatenko

Humanities and Education (filial branch) of Academy State Autonomous Educational Institution of higher education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky". PhD of Psihology. Associate Professor

Tatiana Scriabina

Federal state autonomous institution of higher education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky" Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch) in Evpatoria. PhD of Pedagogy. Associate Professor

Vladyslav Fadieiev

Federal state autonomous institution of higher education "Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky" Evpatoria Institute of Social Sciences (filial branch) in Evpatoria. PhD of Psihology. Associate Professor

---

Kazakhstan

Anar Mirazagalieva

Vice-Rector for Teaching and Studies - East Kazakhstan State University named S.Amanzholov

Nikolay Kurguzov

State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjolv. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova

State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

---

Germany

Hans-Juergen Zahorka

Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of "European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen

---

USA

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Pubic Administration. National Research University - Higher School of Economics. Russian Federation

Mikhail Z. Vaynshteyn

Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis

EDITORIAL BOARD

Cynthia Buckley

Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research.

Nicolai Panikov

Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology.

Yahya Kamalipour

Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair
Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD

UK

Alan Sheldrake

Imperial College. London University. Electrical Power Engineering Consultant. PhD

Christopher Vasilopoulos

Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. Doctor of Philosophy (Ph.D.), Political Science and Government

---

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Serbia

Aleksandra Buha

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

---

Latvia

Tatiana Tambovceva

Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University.

Belarus

Helena Kallaur

Polesky State University. MD. Associate professor.

Tanua Teterinets

Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate professor.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University.

Lithuania

Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene

Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD.

United Arab Emirates

Haitham Hobanee

College of Business Administration, Abu Dhabi University, PHD.

Black Sea Scientific Journal of Academic Research has ISSN, E-ISSN and UDC numbering:
ISSN: 1987-6521 (Print), E-ISSN: 2346-7541 (Online), DOI prefix: 10.15357, UDC: 551.46 / (051.4)/B-64
Community of Azerbaijanis living in Georgia is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals and Online Journals with subjects which are mentioned below:

AGRICULTURAL, HISTORICAL, NATURAL SCIENCES & ENGINEERING

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
History of Agricultural Sciences
Plant Breeding and Seed Production
Environmental Engineering Science
Environmental Technology
Physics
Botany, Zoology & Biology
Earth Sciences & Organic Farming

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING AND ENGINEERING

Economics and Management of Enterprises
Historical Sciences and Humanities
Economy and Management of a National Economy
Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics
Accounting, Analysis and Auditing
Money, Finance and Credit
Demography, Labor Economics
Psychology and Sociology Sciences
Philosophy and Philology Sciences
History of Science and Technology
Management and Marketing
Social Science
Economic Science
Pedagogy Science
Politology

MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
Prophylactic Medicine
Theoretical Medicine
Stomatology & Dentistry
Veterinary Medicine and Zoo
Drug Technology and Organization of Pharmaceutical Business
Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology
Standardization and Organization of Medicines Production
History of Pharmacy
Innovations in Medicine
Biophysics and Biochemistry
Radiology and Microbiology
Molecular Biology and Genetics
Botany and Virology
Microbiology and Hydrobiology
Physiology of Plants, Animals and Humans
Ecology, Immunology and Biotechnology
Virology and Immunology
History of Biology
Entomology

TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES

Applied Geometry, Engineering Drawing, Ergonomics and Safety of Life
Machines and Mechanical Engineering
History of Science and Technics
Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics
Information, Computing and Automation
Mining and Geodesy Sciences
Metallurgy and Energy
Chemical Technology, Chemistry Sciences
Technology of Food Products
Technology of Materials and Products Textile and Light-load industry
Machinery in Agricultural Production
History of Art
Project and Program Management
Innovative Technologies
Repair and Reconstruction
Materials Science and Engineering
Engineering Physics
Mathematics & Applied Mathematics

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

History of tourism
Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
Tourist market , its current state and development forecasts
Training and methodological support

ISSN: 1987 - 6521, E – ISSN: 2346 - 7541

©Publisher : Community of Azerbaijanis Living in Georgia. Gulustan-bssjar.

©Typography : AZCONCO LLC Industrial, Construction & Consulting.

Registered address: Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

©Editorial office : Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Questions or comments? E-mail us at gulustan_bssjar@mail.ru, engineer_namik@mail.ru

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
AGRICULTURAL, HISTORICAL, NATURAL SCIENCES & ENGINEERING

Agriculture, Agronomy & Forestry Sciences
History of Agricultural Sciences
Environmental Engineering Science
Environmental Technology
Physics
Botany
Zoology
Biology
Earth Sciences
Organic Farming

www.gulustan-bssjar.org

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING AND ENGINEERING

Historical & Humanitarian Sciences
Psychology and Sociology Sciences
Philosophy and Philology Sciences
Management and Marketing
Social Science
Economic Science
Pedagogy Science

www.gulustan-bssjar.org

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES

Clinical Medicine
Prophylactic Medicine
Theoretical Medicine
Stomatology & Dentistry
Veterinary Medicine and Zoo
Drug Technology and Organization of Pharmaceutical Business
Pharmaceutical Chemistry and Pharmacology
Standardization and Organization of Medicines Production
History of Pharmacy
Innovations in Medicine
Biophysics and Biochemistry
Radiology and Microbiology
Molecular Biology and Genetics
Botany and Virology
Microbiology and Hydrobiology
Physiology of Plants, Animals and Humans
Ecology, Immunology and Biotechnology
Virology and Immunology
History of Biology
Entomology

www.gulustan-bssjar.org

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES

Applied Geometry, Engineering Drawing, Ergonomics and Safety Environment.
Machines and Mechanical Engineering.
Electrical engineering, Radio Engineering, Telecommunications, and Electronics.
Information, Computing and Automation.
Mining and Geodesy Sciences.
Metallurgy and Energy.
Chemical Technology, Chemistry Sciences.
Technology of Food Products.
Technology of Materials and Products Textile and Light-load industry.
Machinery in Agricultural Production.
History of Art.
Project and Program Management.
Innovative Technologies.
Repair and Reconstruction.
Materials Science and Engineering.
Engineering Physics.
Mathematics.
Applied Mathematics.

www.gulustan-bssjar.org

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

History of tourism
Theoretical and methodological foundations of tourism and recreation
Tourist market, its current state and development forecasts
Training and methodological support

www.gulustan-bssjar.org

ISSN: 1987-6521
E-ISSN: 2346-7541
REFERRED JOURNAL

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH
BLACK SEA
CONFERENCE JOURNAL
CONFERENCE NEWSLETTER

www.gulustan-bssjar.org